

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՓԻՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԱՐԿԻՎԱԿԱՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՏԻՏՈՒՏ

ՋՈՆ ԱՐՄԱՐԱՆՅԱՆ

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ
ԵՎ
ՔԱՆԱԱՆԸ**

ՎԱՂ ՇՓՈՒՄՆԵՐ

9(47.925)

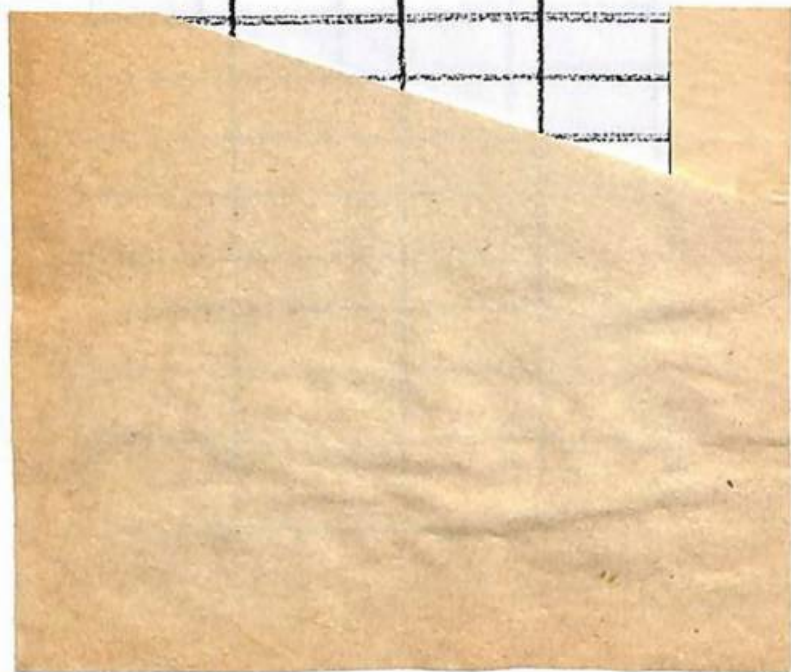
3497

26-42

The Supermarket Ind

The Supermarket Ind

Receipt to the University, 27.2009

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

JOHN AHMARAYAN

ARMENIAN HIGH AND EARLY CONTACTS

767E

This publication was made possible by
a grant and research fellowship provided by
the National Science Foundation - USA

YEREVAN - 2005

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

JOHN AHMARANYAN

ARMENIAN HIGHLAND AND CANAAN: EARLY CONTACTS

This publication was made possible by
Armen and Bersabe Jerejian Foundation Inc. – USA

YEREVAN – 2005

9(97.925)

2h-42

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԶՈՆ ԱՀՄԱՐԱՆՅԱՆ

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ ԵՎ ՔԱՆԱԱՆԸ.
ՎԱՂ ՇՓՈՒՄՆԵՐ**

3497

Մեկենասությամբ՝
Արմեն և Բերսաբե ճերեճյան հիմնադրամի – ԱՄՆ

ԵՐԵՎԱՆ – 2005

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)
Ա 423

Խմբագիր պատմ. գիտ. դոկտոր
Ա. Վ. ԲՈՍՅԱՆ

ԱՅՄԱՐԱՆՅԱՆ Ջ.

Ա 423 ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀԸ ԵՎ ՔԱՆԱՍՆԸ. ՎԱՐ ՇՓՈՒՄՆԵՐ. - Եր.,
Զանգակ-97, 2005, 56 էջ:

Ա $\frac{0503020913}{0003(01) 2005}$ 2005

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 99941-1-084-5

© Սինարանյան Ջ.
© «Զանգակ-97» հրատ.

Հրատարակչության տնօրեն՝
Գեղարվեստական խմբագիր՝
Համակարգչային ձևավորումը՝
Շապիկի համակարգչային մշակումը՝

Էմին Սկրտչյան
Արա Բաղդասարյան
Լալա Հովսեփյանի
Արևիկ Հակոբյանի

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 60x84 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Շվավալը՝ 3.5 տպ. մամուլ: Տպարանակը՝ 300 օրինակ:
Գինը՝ պայմանագրային:

«ԶԱՆԳԱԿ-97» ԳՐԱՏՄՐՎՎՈՂՈՒԹՅՈՒՆ
375051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+374 10) 23-25-28,
ֆաքս՝ (+374 10) 23-25-95, էլ. փոստ՝ info@zangak.am,
էլ. կայք՝ www.zangak.am

ԿՈՆՏԵՆՏ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	6
--------------------	---

ԳԼՈՒԽ I – ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐԴԸ ԵՎ ՔԱՆԱԱՆԸ. ԿԱՐ ՇՓՈՒՄՆԵՐ

Կուր–Արաքսյան մշակույթը	7
Կուր–Արաքսյան մշակույթի էթնիկական կազմը	12
Քիրբեստ–Կերակյան մշակույթը և դրա Կուր–Արաքսյան արմատները	13

ԳԼՈՒԽ II – Մ.Թ.Ա.ՈՒ ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ

ԴԵՊԻ ՍԻՐԻԱ ԵՎ ՔԱՆԱԱՆ

Քաղաքական իրավիճակը Հյուսիսային Միջագետքում, Սիրիայում և Քանաանում.	21
Խուրրինները Միջագետքում, Սիրիայում և հարակից շրջաններում մ.թ.ա. III հազ. վերջերին – II հազ. սկզբներին.	23
Արիացիները Առաջավոր Ասիայում	31
Հիքսոսյան խնդիրը	37
Սիրիայի և Քանաանի ժողովրդագրությունը և քաղաքական իրավիճակը	43

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	48
-------------------------------------	----

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	56
----------------------------	----

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջավոր Ասիայի երկու տարածաշրջանների Հայկական լեռնաշխարհի և Քանաանի միջև հնագույն ժամանակներում տեղի ունեցած փոխշփումների և փոխազդեցությունների պատմությունը գիտական գրականության մեջ զլխավորապես սահմանափակվում է բրոնզեդարի ընթացքում նկատված նմանատիպ երևույթների մի փոքր տեսությամբ: Որպես կանոն, այդ վկայությունները, ժամանակագրական զգալի ընդմիջումներով, վերաբերում են Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզեդարյան հուշարձաններում առկա նյութերի հետ ակնառու կամ որոշակի նմանություն դրսևորող սիրիա-պաղեստինյան, նաև մասնակիորեն՝ եգիպտական հնավայրերում (ղամբարաններ) հայտնաբերված գտածոների համադրման արդյունքներին: Առայժմ այդ նմանությունները ընդամենը նկատվել են, սակայն հիմնավոր պատմագիտական (մշակութաբանական, էթնիկական և այլ) եզրակացություններ չեն արվել:

Ներկայացվող ուսումնասիրության նպատակը մ.թ.ա. III-II հազարամյակներում Հայկական լեռնաշխարհի և Քանաանի միջև տեղի ունեցած շփումների հնագիտական և գրավոր նյութերի վերհանումն է, դրանք գիտական շրջանառության մեջ դնելը, որոնց հիման վրա կկատարվեն համապատասխան պատմագիտական եզրակացություններ: Այս տևական ժամանակահատվածում Առաջավոր Ասիայի գրեթե բոլոր շրջաններում, առաջին հերթին՝ Հայկական լեռնաշխարհում վկայված են ժողովրդագրական խոշոր ցնցումներ, որոնք ներկայանում են տարբեր չափերի էթնիկական տեղաշարժերի ձևով: Այդ տեղաշարժերը ներառում էին ինչպես Հայկական լեռնաշխարհին անմիջականորեն սահմանակից շրջանները, այնպես էլ ավելի հեռու ընկած տարածքները: Այսօր հնագիտական նյութերը, որոշ դեպքերում նաև գրավոր աղբյուրները թույլ են տալիս մասնակիորեն վերականգնելու շուրջ երկու հազարամյակ ընդգրկող իրադարձությունների շղթան, սակայն պատկերը շատ դեպքերում թերի է:

Մշխատության տեսական հիմքը հետևյալն է. երկու և ավելի էթնոմշակութային համալիրների տևական փոխշփումները, անկախ դրանց կրողների քանակից, պետք է պահպանվեին տվյալ տարածքի նյութական և հոգևոր մշակույթի տարրերի տեսքով: Բրոնզեդարում դեպի սիրիա-պաղեստինյան տարածաշրջան Հայկական լեռնաշխարհից և հարակից շրջաններից ընթացած տեղաշարժերը պետք է հանգեցնեին այստեղ հնդեվրոպական և խուրրիական մակաշերտի (սուպերստրատ) ձևավորմանը: Եվ եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ եվրոները տեղացիների համեմատ շատ դեպքերում գտնվում էին սոցիալական, քաղաքական և մշակութային զարգացման ավելի բարձր մակարդակի վրա, ապա դժվար չէ ենթադրել, որ եկամուտ մշակութային տարրերը, զոնե մասամբ, պետք է արմատավորվեին տեղում և պահպանվեին ավելի ուշ շրջանում այստեղ ձևավորված էթնոսների, առաջին հերթին՝ հրեա ժողովրդի մեջ:

Ներկայացվող ուսումնասիրությունը դնում է Հայկական լեռնաշխարհի և Քանաանի միջև պատմական ամենավաղ շփումների խնդրի հետազոտության հիմնասյուները, հետազայում արքայուրագիտական հենքի խորացման և անրաակնդման ակնկալիքով:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀԸ ԵՎ ՔԱՆԱԱՆԸ. ՎԱՂ ՇՓՈՒՄՆԵՐ

Կուր–Արաքսյան մշակույթը

Հայկական լեռնաշխարհի և Քանաանի միջև փոխհարաբերությունների ամենավաղ և հավաստի փուլը թվագրվում է մ.թ.ա. III հազ. կեսերով: Սա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ ողջ Հայկական լեռնաշխարհում և հարակից շրջաններում գոյություն ունեին մի հզոր մշակութային համալիր, որը հնագետներն անվանում են տարբեր կերպ՝ «Կուր–Արաքսյան» (*Куртин, 1943 : 92 слл.*) կամ «Վաղ Անդրկովկասյան» (*Burney and Lang, 1971: 43ff.*): Մ.Քելլի–Բուչելատին առաջարկել էր «Արտաքին բերրի կիսալուսին» (*Kelly–Buccellati, 1979: 413f.*) տերմինը, որը, սակայն, հետագայում ընդունելություն չգտավ: Սրանցից առավել տարածվածը առաջինն է, որն էլ կիրառվում է ատենախոսության մեջ:

Կուր–Արաքսյան մշակույթը նախկինում մասնագետները թվագրում էին մ.թ.ա. IV հազ. վերջերից մինչև մ.թ.ա. III հազ. վերջերն ընկած ժամանակահատվածով (*Burney and Lang, 1971; Kelly–Buccellati, 1979: 424* և այլն): Հետագա ուսումնասիրությունները, որոնք հենվում էին հնագիտական գտածոների ավելի ճշգրիտ թվագրման վրա, թույլ տվեցին զգալիորեն ետ տանել այդ թվագրությունը: Այսօր արդեն պարզ է, որ Կուր–Արաքսի սկիզբը անհրաժեշտ է տեղադրել մ.թ.ա. IV հազ. կեսերից ոչ ուշ (*Easton, 1976: 145ff.; Burney, 1989: 45; 1997: 178; Yakar, 1990: 94ff.; Badalyan et al., 1992: 48 n.6; Sagona, Pemberton and McPhee, 1993: 74* և այլն):

Հայկական լեռնաշխարհի, առաջին հերթին այսօրվա Հայաստանի և հարավային Վրաստանի վաղ բրոնզեդարյան հասարակությունների համար այս ժամանակաշրջանը մեծ վերելքի փուլ էր: Ամենուրեք նկատելի է վաղ քաղաքային մշակույթի ձևավորման սկիզբը: Կուր–Արաքսյան մշակույթի վերաբերյալ կատարվել են մեծաքանակ ուսումնասիրություններ հայ, վրացի, ռուս և այլազգի մասնագետների կողմից (*Пиотровский, 1949; Մարտիրոսյան, 1964; Խանգաղյան, 1967; 1979; Burney and Lang, 1971; Гогодзе, 1972; Хачатрян, 1975; Джапаридзе, 1989* և այլն):

Կուր-Արաքսյան մշակույթի կենտրոնները հիմնականում գտնվում էին հարթավայրերում և ավելի բարձր տեղադրված հարթ տեղանքներում՝ Արարատյան դաշտում, Շիրակի դաշտում, գետահովիտներում՝ Կուր գետի ափերին և այլն: Բնակավայրերը տարածքով փոքր էին (միջին հաշվով՝ 1-2 հեկտար), սակայն հանդիպում էին բավական խոշորները: Օրինակ, Շենգավիթը (այսօրվա Երևանի տարածքում) զբաղեցնում էր մոտ 10 հեկտար տարածք: Բնակավայրերի մի մասը պաշտպանված էր քարե պարիսպներով (օր., Շենգավիթ, Էլար և այլն): Որպես կանոն, տները բաղկացած էին 1-2 սենյակից, իսկ հատակագիծը երկու տիպի էր՝ կլոր և ուղղանկյուն: Սովորաբար, տները բնակավայրի ներսում շարված էին շրջանաձև՝ «հրապարակի» երկայնքով:

Կուր-Արաքսի հասարակությունը դեռևս ապրում էր սոցիալական շերտավորման վաղ փուլում: Այդ մասին կարելի է եզրակացնել հասարակական կառույցների սակավության, ինչպես նաև բազմամարդ թաղումների բացակայության հիման վրա: Թաղումները հիմնականում անհատական էին և աչքի չէին ընկնում հարստությամբ (փոքրաթիվ կավանոթներ և այլ իրեր):

Կուր-Արաքսի բնակիչների գործունեության ամենակարևոր բնագավառներից էր մետաղագործությունը: Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են զգալի քանակությամբ պղնձե և արսենիկ պղնձե գործիքներ, գենքեր և զարդեր: Կան նաև այլ մետաղներից պատրաստված իրեր:

Հատկապես մեծ զարգացում էր ապրում խեցեգործությունը: Անդրկովկասից ծագող Կուր-Արաքսյան կավանոթները լայն տարածում ունեին ինչպես հյուսիս-արևմտյան Իրանում, արևմտյան Հայաստանում, այնպես էլ Սիրիայում և Պաղեստինում: Խոսքը Անդրկովկասյան տիպի սև և կարմիր թրծված խեցեղենի, ինչպես նաև ճարտարապետության մասին է, որը մ.թ.ա. III հազ. սկզբներից սկսում է լայնորեն տարածվել դեպի արևմուտք, հարավ-արևմուտք և հարավ-արևելք (Kelly-Buccellati, 1973: 51ff.):

Կուր-Արաքսի ավարտի նոր թվագրությունը (մ.թ.ա. 2700-2600թթ.) թույլ է տալիս զգալիորեն ետ տանելու այդ մշակույթի «էքսպանսիան» տարբեր ուղղություններով: Այս անցումային ժամանակաշրջանում Անդրկովկասում և որոշ հարևան շրջաններում տեղի ունեցան խոշոր փոփոխություններ, որոնք մասնագետները սովորաբար բացատրում են արտաքին աշխարհից դեպի այստեղ ընթացած հնդեվրոպական ցեղերի ներթափանցմամբ: Փոփոխությունները իրենց զգացնել տվեցին կյանքի բոլոր բնագավառներում: Այդ պահից սկսվում է միջին բրոնզեդարը, որը շարունակվում է մինչև մ.թ.ա. II հազ. առաջին քառորդի վերջերը: Որոնք էին այդ փոփոխությունները:

Առաջին և ամենակարևոր տեղաշարժը բնակչության կենցաղավար-

ման եղանակն էր: Նախկին բնակավայրերի մեծ մասը լքվեց: Հնագետներին հայտնի են միայն առանձին բնակավայրեր, որտեղ կյանքը շարունակվել է: Նյութական մշակույթի հուշարձանների ճնշող մեծամասնությունը գալիս է դամբարաններից. հայտնի են մեծաքանակ դամբարանադաշտեր: Ամեն ինչ վկայում է այն մասին, որ Կուր-Արաքսի բնակիչները ստիպված էին թողնել նստակյաց կյանքը և անցնելու կիսաքոչվոր կամ կիսաքոչվոր կենցաղավարման (**Kelly-Buccellati, 1979: 424**): Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ այս երևույթը անմիջականորեն առնչվում է Առաջավոր Ասիայում մ.թ.ա. III հազ. երկրորդ կեսից ընթացած ժողովուրդների մեծ տեղաշարժերին (խուրրիներ և արիացիներ, հնարավոր է, նաև խեթեր, ինչի մասին տես **Գլուխ 2**):

Հաջորդ փոփոխությունը նոր տիպի թաղումների կուրգանների հայտնվելն է: Հնագետները պեղել են բազմաթիվ կուրգաններ Վրաստանում Թրիալեթիում (**Куфтин, 1941**), Թագաքենդում, Առիճում, Լճաշենում, Էլարում, Վանաձորում, Էջմիածնում (**Пиотровский, 1949; Кушнарева, 1960; Խաչատրյան, 1975; Խանգաղյան, 1979**): Վրաստանի տարածքում գտնվող Մարտկոպիի կուրգանի մակերեսը 1 հեկտար է, իսկ բարձրությունը 12 մետր: Այս վերին աննախադեպ խոշոր և հարուստ դամբարաններում հաճախ թաղված էին տասնյակ մարդիկ և անասուններ (գլխավորապես ձիեր) և մեծ քանակությամբ զենք, գործիքներ և զարդեղեն, ընդ որում հաճախ ոսկուց և արծաթից պատրաստված:

Այդպիսի դամբարանների առկայությունը վկայում է հասարակության կյանքում սոցիալական հիմնավոր տեղաշարժերի մասին: Որոշակիորեն կարելի է ասել, որ Անդրկովկասում և հարակից շրջաններում ստեղծվում են քաղաքական միավորներ, ընդ որում դրանց թիվը զգալի է, հաշվի առնելով հետևյալ պարագան: Անդրկովկասի միջին բրոնզեդարյան մշակույթը միատարր չէ, ինչպես նախորդ փուլը՝ վաղ բրոնզեդարը: Այստեղ հստակ առանձնանում են տարբեր խեցեղենի տիպեր յուրաքանչյուր շրջանի համար: Ավածը կարող է նշանակել, որ Անդրկովկասում մ.թ.ա. III հազ. երկրորդ կեսին արդեն հիմնականում ավարտվել էր դեռևս վաղ բրոնզեդարում սկսված հասարակության սոցիալական շերտավորման գործընթացը և դրա արդյունքում առաջ եկան մի շարք պետություններ կամ իշխանություններ: Ինչպես նկատվել է, հսկայական չափերի հասնող կուրգաններում թաղվածները պետք է լինեին ազդեցիկ իշխաններ կամ նույնիսկ արքաներ (**Черных, 1988: 45**):

Տնտեսության բնագավառում գլխավոր առանձնահատկությունը մետաղագործության աննախընթաց վերելքն էր: Կուրգաններից հայտնաբերված մեծաքանակ զենքերը, գործիքները, զարդերը պատ-

րաստված են ամենատարբեր մետաղներից: Հաշվարկված է, որ միջին բրոնզեդարյան Անդրկովկասում մետաղյա իրերը շուրջ երեք անգամ գերազանցում են վաղ բրոնզեդարյան մետաղյա իրերին (Chernykh, 1992: 160):

Մ.թ.ա. III հազ. կեսերին Կուր-Արաքսյան մշակութային արեալի արևելքում Անդրկովկասում կուրգանային մշակույթի կրողների հայտնվելու վերաբերյալ մասնագետների մեծ մասը այսօր հակված է հետևյալ բացատրությանը:

Նրանց կարծիքով, թռեղքյան մշակույթի կերտողները չէին կարող ծագել «խաղաղ կենցաղով» բնորոծվող Կուր-Արաքսցիներից. դրանք ռազմատենչ հնդեվրոպացիներ էին:

Հայտնի հնագետ Մ.Գիմբուտասը գտնում էր (Gimbutas, 1970: 181f.; Mallory, 1989: 231ff.), որ հնդեվրոպական ցեղերը (այսպես կոչված «կուրգանային ժողովուրդներ»), որոնք նախապես բնակվում էին Վուլգա գետի ստորին հոսանքներից մինչև Ուզբեկստան ընկած տափաստաններում, մ.թ.ա. XXIV դ. մտան Անդրկովկաս և Արևելյան Անատոլիա (արևմտյան Հայաստան – Հ.Ա.): Այստեղ նրանք ավելի քաղաքակիրթ տեղացիներից սովորեցին մետաղագործություն, սայլերի պատրաստման եղանակը և այնուհետև սկսեցին իրենց հետագա ծավալումը, որն ուղեկցվում էր նվաճումներով: Ընդ որում, սա «կուրգանյան ժողովուրդների» դեպի հարավ ընթացած առաջին շարժումը չէր: Մ.Գիմբուտասը ենթադրում էր այդպիսի մի տեղաշարժ շուրջ 1000 տարի ավելի վաղ՝ մ.թ.ա. 3500թ. մոտերքում (Gimbutas, 1973: 175ff.; նաև Mallory, 1977: 362):

Ի.Մելլաարտի կարծիքով (Mellaart, 1958: 2ff.), Կովկասյան լեռներից Անդրկովկաս մուտք գործած հնդեվրոպացիները հետագայում Փոքր Ասիայում հզոր տերություն ստեղծած խեթերն էին, որոնք որոշ ժամանակ անց շարունակեցին շարժումը դեպի արևմուտք: Նա, ինչպես նաև վաղ շրջանի որոշ այլ մասնագետներ (օրինակ, Crossland, 1971: 841), Փոքր Ասիայում հայտնված «կապադոկիական» գունազարդ խեցեղենը, արևմտյան Հայաստանում (ժաման. Բայբուրթի շրջան) հնագիտորեն վկայված ավերածությունները վերագրում էին հարավ-արևելյան Եվրոպայից ներգաղթած հնդեվրոպացիներին: Չնայած անհրաժեշտ է նշել, որ դեռ այդ տարիներին որոշակի կասկածներ կային մ.թ.ա. III հազ. երկրորդ կեսին Փոքր Ասիայում տեղի ունեցած խոշոր ավերածությունների հեղինակների նախնական բնակության վայրի հարցում: Այսպես, եթե նման խոշոր ավերիչ տեղաշարժ էր եղել հարավ-արևելյան Եվրոպայից, ապա վերջինում պետք է նույնպիսի երևույթներ նկատվեին, որոնք սակայն բացակայում են (Crossland, 1971: 843):

Այսպիսով, ամփոփելով Կուր-Արաքսյան և դրան անմիջականորեն հաջորդող Թեղքյան մշակութային տարածաշրջանին նվիրված բաժինը, կարելի է արծանագրել հետևյալը:

Մ.թ.ա. IV հազ. երկրորդ կեսին ձևավորված Կուր-Արաքսյան մշակութային արեալի կենտրոնական՝ առաջատար շրջանը Անդրկովկասն էր, որտեղ շուրջ հազարամյա բնականոն զարգացման ընթացքում ստեղծվեցին վաղ պետականության հիմքերը: Կուր-Արաքսի փոքր բնակավայրերի շարքում կային այնպիսիք, որտեղ պարզ երևում էին սոցիալական շերտավորման նշաններ (օր., Շենգավիթը): Կուր-Արաքսյան մշակույթը արդեն մ.թ.ա. III հազ. սկզբներին սկսում է ընդարձակվել տարբեր ուղղություններով՝ արևմտյան Հայաստան (ընդհուպ մինչև արևելյան Փոքր Ասիա), հյուսիս-արևմտյան Իրան: Անդրկովկասից բնակչության խոշոր խմբեր աստիճանաբար ներթափանցում են վերոհիշյալ տարածքներ, տանելով իրենց մշակույթին բնորոշ երևույթներ:

Կուր-Արաքսցիների առաջին խոշոր տեղաշարժը դեպի արևմտյան Հայաստան տեղի ունեցավ մ.թ.ա. 3000թ. սահմաններում: Ժամանակակից Մալաթիա քաղաքից 7 կմ հեռու գտնվող Արսլանթեփե հնավայրը (= ժաման. Էսքի Մալաթիա), որը մինչ այդ գտնվում էր Միջագետքի շումերական քաղաքակրթության մշակութային ուժեղ ազդեցության տակ (այդ տարածաշրջանի հետ սերտ կապերի մասին տես Burney, 1980: 160f.; 1993: 313), հանկարծակի վերացավ անդրկովկասից եկած բնակչության հարվածների տակ: Դրա վկայությունը Արսլանթեփեում ավերված շերտից հետո սև և կարմիր թրծված խեցեղենի հայտնվելն է (Burney, 1980: 162; 1997: 178; Palmieri, 1986: 29ff.):

Նույնն է իրավիճակը նաև Եփրատից արևելք՝ Ծոփքի հնավայրերում (Նորշունթեփե, Կորուջութեփե և այլն): Հատկանշական է, որ Կորուջութեփե խոշոր հնավայրից 1970-ական թվականների սկզբներին հայտնաբերված շուրջ 18,000 խեցեթեկորների գերակշիռ մասը պատկանում էր Անդրկովկասյան ծագման սև և կարմիր թրծված տիպին (Kelly-Buccellati, 1973: 47): Հաջորդող երկու-երեք դարերի ընթացքում առկա են այս տարածաշրջանի և Հյուսիսային Սիրիայի և Հյուսիսային Միջագետքի միջև սերտ հարաբերություններն արտացոլող բազմաթիվ հնագիտական նյութեր: Այդ փաստը կարելի է մեկնաբանել որպես եկվորների հետագա շարժում ավելի հարավ՝ դեպի «բերրի կիսալուսին»:

Անդրկովկասյան վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի կրողների հաջորդ շարժումը վաղ բրոնզեդարի վերջին շրջանն է ընկնում, երբ Արսլանթեփեում և Ծոփքի մյուս շրջաններում վկայված են բնակավայրերի լքման բազմաթիվ դեպքեր (Palmieri, 1978: 313; Frangipane, 1993: 47): Արդեն հաջորդ՝ միջին բրոնզեդարի I փուլում Արսլանթեփեում հայտնվում է վանա

և Ուրմիա լճերի հարակից շրջաններին բնորոշ խեցեղեն: Ջ.Յաքարի հետազոտություններից պարզ է դառնում, որ մ.թ.ա. 3000թ. սահմաններում տեղի ունեցած միգրացիայի կրողները մետաղամշակության մեծ փորձ ունեին: Նրանք հաստատվեցին Ծոփքում և Արսլանթեփեում, իրենց հետ բերելով զարգացած մշակույթ. ընդ որում, որոշ դեպքերում նրանց գալուստը չէր ուղեկցվում ավերածություններով (Yakar, 1990: 98):

Մ.թ.ա. III հազ. ընթացքում Կուր-Արաքսցիների երկու խոշոր տեղաշարժերի, հատկապես երկրորդի պատճառները այնքան էլ պարզ չեն: Չնարավոր է, դրանք կապված էին կլիմայական պայմանների վատթարացման հետ կամ թերևս այստեղ կարևոր դեր էր խաղում գերբնակեցվածության խնդիրը: Այդ տեղաշարժերը ժամանակագրորեն համընկան Առաջավոր Ասիայում վկայված այլ տեղաշարժերի հետ: Սրանցից երկրորդը այն ժամանակաշրջանն էր, երբ Չյուսիսային Միջագետքում հայտնվեցին խուրրիները, իսկ Սիրիայում և Քանաանում, քիչ ավելի վաղ՝ Քիրքեթ-Կերակ պայմանական անվանումը կրող մշակույթը, որի Անդրկովկասյան ակնառու առնչությունները վաղուց արդեն արձանագրվել են մասնագետների կողմից:

Կուր-Արաքսյան մշակույթի էթնիկական կազմը

Վերը ներկայացված բաժիններում խոսվեց մ.թ.ա. IV հազ. կեսերից Անդրկովկասում, արևմտյան Չայաստանում և հարակից շրջաններում ձևավորված և մ.թ.ա. III հազ. կեսերից դեպի Սիրիա և Պաղեստին ծավալված Կուր-Արաքսյան մշակույթի և դրա Քիրքեթ-Կերակյան դրսևորման մասին: Այս բաժնում կներկայացնենք Կուր-Արաքսյան և նրա անմիջական շարունակությունը կազմող Թռեղքյան մշակույթների կերտողների էթնիկական կազմի վերաբերյալ մասնագիտական գրականության մեջ առկա կարծիքները: Դրանց վերլուծությունը թույլ կտա գնահատելու սիրիա-պաղեստինյան տարածաշրջանի էթնիկական զարգացման վրա Չայակական լեռնաշխարհի բնակչության խաղացած դերը:

Սկսած 1970-ական թվականներից, Կուր-Արաքսյան մշակույթի ստեղծողներ են համարվում խուրրիները (Speiser, 1941; Burney and Lang, 1971: 48ff.; Mallory, 1989: 29f., 231ff.; Burney, 1997: 177; Greppin, 1991: 720 n.3; Kelly-Buccellati, 2004: 77 [վերջինը՝ որոշ վերապահումներով] և այլն): Այդ տեսակետը հենվում է այն փաստի վրա, որ դեռևս մ.թ.ա. III հազ. երկրորդ կեսին (մ.թ.ա. XXIIIդ.) արդեն հիշատակվում են միջագետքյան սեպագիր աղբյուրներում Չայակական լեռնաշխարհի հարավային շրջաններում (տես **Գլուխ 2**): Բացի այդ, որոշ լեզվաբանների

ուսումնասիրությունների արդյունքում բացահայտվել են խուրրիներն ու արնելակովկասյան լեզուների (այսպես կոչված «նախյան-դադստանյան») միջև ազգակցական կապերի օգտին վկայող ընդհանրություններ (տես **Գլուխ 2**)։ Չափի առնելով այդ համաձայնքները, մի շարք մասնագետներ գտնում են, որ խուրրիները հենց այն էթնիկական խումբն էին, որը կերտել էր Կուր-Արաքսյան մշակույթը։

Բացի վերոհիշյալից, անհրաժեշտ է նշել ևս մեկ համաձայնք։

Կուր-Արաքսյան մշակույթի բնակչության էթնոլեզվական պատկանելության խնդիրը ներկայումս շատ բարդ է և առկա հնագիտական նյութերի վրա հնարավոր չէ կառուցել համոզիչ եզրակացություններ։ Այս մշակույթի կենտրոնը Անդրկովկասն էր (Չայաստանի հանրապետությունը, Վրաստանի հարավը և հարակից շրջանները), որտեղից պարբերաբար տեղի էր ունենում բնակչության որոշ արտահոսք՝ տարբեր ուղղություններով։ Այդ արտագաղթերը լայն ծավալ ընդունեցին մոտավորապես մ.թ.ա. 3000թ. և XXIVդ.։ Ամենուրեք անդրկովկասցիները համագործակցում էին և համատեղ բնակվում տեղացիների հետ։ Ինչպես նկատել են հնագետները (Todd, 1975: 187ff.; Kelly-Buccellati, 1979: 429f.; Sagona, 1984: 15; Rothman and Közbe, 1997: 112ff. և այլն), բոլոր այն վայրերում, որտեղ առկա է Կուր-Արաքսի մշակույթը, պարզորոշ կերպով երևում է եկվոր և տեղական բնակչության խաղաղ համագոյակցություն։ Այսինքն, միգրացիայից որոշ ժամանակ անց կարելի է վստահորեն ենթադրել տարբեր էթնիկ խմբերի միախառնում։ Սա Անդրկովկասից դուրս ընկած տարածքների մասին։

Ինչ վերաբերում է բուն Անդրկովկասին, ապա դրա բնակչության բացարձակապես խուրրիական ծագման մասին ենթադրությունը չի հենվում որևէ փաստարկի վրա։ Եթե հաշվի առնենք խուրրիների և հնդիրանական ժողովուրդների միջև առկա տևական փոխշփումները (տես **Գլուխ 2**), ապա մեծ հավանականություն կա Անդրկովկասի վաղ բրոնզեդարյան փուլում տեսնելու խուրրի-հնդեվրոպական համագոյակցություն։

Այս խնդիրը հետագա ավելի խոր ուսումնասիրության կարիք ունի։

Քիրբետ-Կերակյան մշակույթը և դրա Կուր-Արաքսյան արմատները

Դեռևս 1920-ական թվականներին Պաղեստինի մի շարք հնավայրերում հնագետները հայտնաբերեցին այս տարածաշրջանի վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի համար օտար խեցեղեն (Albright, 1926: 28;

Fitzgerald, 1935: 5ff. և այլն), որը հետագայում պայմանականորեն ստացավ «Քիրբեթ-Կերակյան» անվանումը:

Քիրբեթ-Կերակ հնավայրը (նախկին անվանումը՝ *Բեթ-Յերախ*) գտնվում է Պաղեստինում, այնտեղ, որտեղ Հորդանան գետը հոսում է Գալիլեայի ծովից: 1945–46թթ. կատարված պեղումները հայտնաբերեցին մի փոքր պարսպապատ քաղաք, որը զոյություն է ունեցել վաղ բրոնզեդարում (մ.թ.ա. III հազարամյակ): Այստեղից հայտնաբերված սև և կարմիր թրծված խեցեղենը հետագայում գտնվեց նաև Պաղեստինի և Սիրիայի այլ վայրերում՝ *Թել Զուդեյդայից* (Ամուքի հարթավայր) մինչև Պաղեստինի հարավում ընկած *Լախիշ* հնավայրը: Այդ խեցեղենը որոշ հնավայրերում կազմում էր խեցեղենի ընդհանուր քանակի չուրջ կեսը. օրինակ, Ամուքում 52–55 տոկոս (Todd, 1973: 189): 1950–ական թվականների տվյալներով (Amiran, 1952: 94 map), հայտնի էին նորահայտ խեցեղեն պարունակող 12 հնավայրեր՝ *Թել Բարայիթ*, *Հազոր*, *Թել Կունեիտիրա*, *Բեթ Յերահ*, *Սեզիդդո*, *Աֆֆուլեհ*, *Քայսուն*, *Բեթ-Շան*, *Ռաս Էլ-Այն*, *Յերիխուն*, *Թել Հեսի*:

Ի սկզբանե օտարածին այս մշակույթի հայտնվելու պատճառ հայտարարվեց արտաքին աշխարհից ընթացած ժողովուրդների տեղաշարժը: Սկզբնական շրջանում, արտաքին աշխարհում այս խեցեղենի զուգահեռների մասին տեղեկություն չունենալու պատճառով, հնագետները հակված էին ենթադրելու դրա փոքրասիական արմատները՝ արևմտյան Փոքր Ասիայում գտնվող Սանգարիոս գետից (Ժաման. Սակարյա) մինչև Արևմտյան Հայաստանի երզրումի շրջանը (Amiran, 1952: 96ff.):

Հետագայում, Քիրբեթ-Կերակյան խեցեղենի համեմատությունը այլ տարածաշրջանների հետ, թույլ տվեց հնագետներին հանգել այն եզրակացության, որ դրա ստեղծողները եկել էին Արևելյան Անատոլիայից (= արևմտյան Հայաստան – Ա.Հ.) և Անդրկովկասից (Amiran, 1952: 89ff.; 1965; 1968: 317f.; Braidwood and Braidwood, 1960: 358; Todd, 1973: 181ff.; Yakar, 1990: 99 և այլն):

Մ.Գիմբուտասի կարծիքով (Gimbutas, 1970: 187), Քիրբեթ-Կերակյան մշակույթի ստեղծողները Հարավային Ռուսաստանից եկած «կուրգանային մշակույթի» կրողները չէին, այլ բուն անդրկովկասցիները, որոնք առաջինների ճնշման տակ ստիպված էին հեռանալ այլ վայրեր:

Քիրբեթ-Կերակյան մշակույթի կրողների մուտքը Սիրիա և Պաղեստին հնագետները թվագրում են մ.թ.ա. III հազ. կեսերով (Kelly-Buccellati, 1979: 425): Առաջարկվել են ավելի կոնկրետ թվագրություններ: Այսպես, Վ.Օլբրայթը հակված էր Քիրբեթ-Կերակը տեղադրե-

լու մ.թ.ա. 2550–2350թթ. միջև (Albright, 1965: 52ff.), իսկ Մ.վան Լուսնը՝ 2600–2400թթ. (ван Лун, 1985: 52сл.): Ըստ Քոլաւեյի (Callaway, 1978: 53), այն պետք է թվագրել մ.թ.ա. 2700–2550թթ.:

Զնայած որոշ հեղինակներ հակված էին կասկածի տակ առնելու խոշոր միգրացիայի մասին վարկածը, Պաղեստինում և Սիրիայում հայտնվող օտարածին մշակութային իրողությունները վերագրելով առևտրական փոխհարաբերություններին կամ դրսից եկած փոքր քանակությամբ արհեստավորների առկայությամբ (Todd, 1973: 187ff.), սակայն այնուամենայնիվ, պարզ էր, որ նոր խեցեղենը տեղականի բնականոն զարգացման արդյունք չէր կարող լինել: Անհրաժեշտ է նշել, որ **քննարկվող ժամանակաշրջանում իրոք Առաջավոր Ասիայի հիմնական** տարածքներն ընդգրկված էին միջտարածաշրջանային լայն առևտրական փոխհարաբերությունների մեջ (այդ մասին տես, մասնավորապես, Klengel, 1984: 7ff.; Кленгель, 1985: 20слл.; Փիլիպոսյան, 2004: 331–332 և այլն): Ա.Փիլիպոսյանը գտնում է, որ Հայկական լեռնաշխարհի և սիրիա-պաղեստինյան աշխարհի միջև փոխհարաբերությունները մ.թ.ա. IV–I հազ. բավական ինտենսիվ էին: Դրանք ներառում էին ինչպես կանոնավոր առևտրական կապեր հումքի արտահանման (ոսկի, անագ, վանակատ), այնպես էլ պատրաստի արհեստագործական արտադրանքի (սպառազինություն, խեցեղեն և այլ իրեր) արտահանում: Սակայն այդ փոխհարաբերությունների խորությունը առաջին հերթին պայմանավորված էր Առաջավոր Ասիայի հասարակությունների պատմության ընթացքում ժամանակ առ ժամանակ տեղի ունեցող ճգնաժամային փոփոխումներով վկայված էթնիկական տեղաշարժերով:

Մասնագետների մեջ որոշ տարածայնություններ կան նրանց երթուղու հարցում: Հաշվի առնելով Անդրկովկասից դեպի արևմտյան Հայաստան ընթացած տեղաշարժի փաստը, Վերին Եփրատի ավազանում (Ճոփք) հիմնավորվելը և հետագա սերտ կապերը Հյուսիսային Սիրիայի և Հյուսիսային Միջագետքի հետ (տես վերը), կարելի է, թերևս, ենթադրել, որ այս տեղաշարժը կարող էր ընթանալ Եփրատի հոսանքով դեպի հարավ, այնուհետև «բերրի կիսալուսնով»: Պաղեստին: Իհարկե, հնարավոր է մեկ այլ տարբերակ: Եթե այսպես կոչված «կապաղովկիական» գունազարդ խեցեղենը (վաղ բրոնզեդարի վերջ – մ.թ.ա. III հազ. վերջին քառորդ) այս նույն ժամանակաշրջանում Ճոփքում և Մալաթիայում հաստատված անդրկովկասցի եկվորների տեղաշարժի շարունակությունն է, ապա կարելի է ենթադրել հետևյալ երթուղին: Նրանք կարող էին Մալաթիայից շարժվել արևմուտք՝ էլքիստանի հարթավայրով, այնուհետև Կիլիկյան Տավրոսի լեռնանցքով (Կիլիկյան դարպասներ) իջնել Դաշտային Կիլիկիա, որից հետո Անուրի հարթավայր: Ի դեպ, Զիր-

բեթ-կերակյան մշակույթի կրողների՝ Պաղեստին հասնելու համար առաջարկվել է անհամեմատ ավելի երկար երթուղի (Վրաստանից Սև ծովի արևելյան, հարավային ծովափ, այնուհետև՝ կենտրոնական Փոքր Ասիայով Սիրիա և Պաղեստին) (Kelly-Buccellati, 1979: 426) որը դժվար է տեղավորվում առկա հնագիտական նյութերի հետ:

Մեր կարծիքով, թերևս, հենց այս երթուղու անորոշության հետ կապված, մասնագետներից ոմանք առաջարկում են Քիրբեթ-կերակյան մշակույթը համարելու խառնածին, այսինքն Քանաանում ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում տեսնում են ոչ միայն անդրկովկասյան, այլ նաև փոքրասիական արմատներ: Այսպես, Յ.Կապլանի կարծիքով (Kaplan, 1981: 18ff.), Պաղեստինում և Սիրիայի արևմուտքում (մասնավորապես Արադում) վաղ բրոնզեդարի III փուլում, բուն Քիրբեթ-կերակյան խեցեղենի և այլ իրերի հետ միաժամանակ, հանդիպում են կենտրոնական Փոքր Ասիայի տարբեր հնավայրերի (օրինակ, Ալաջահյոյուք, Ալիշարհյոյուք և այլն) վաղ բրոնզեդարի II փուլին բնորոշ նյութեր՝ խեցեղեն, «վարպետի նշան», երկսենյականի բնակարան և այլն: Եթե ճիշտ է այս դիտարկումը, ապա կարելի է ենթադրել, որ 1) անդրկովկասցիները Քանաան գալու ճանապարհին ինչ-որ ժամանակ ապրել են կենտրոնական Փոքր Ասիայում կամ 2) Քանաանում պետք է առկա լիներ նաև այլ վայրերից եկած բնակչություն:

Կուր-Արաքսցիների մուտքը Սիրիա և Պաղեստին, անկասկած, պետք է հանգեցնեի ժողովրդագրական լուրջ փոփոխությունների, որի համար կան բավարար քանակությամբ հնագիտական տվյալներ: Սիշարք հնավայրերում առկա են ավերածությունների հետքեր (Amiran, 1965: 318), որը չի հաստատում խաղաղ ներթափանցման մասին ենթադրությունը: Իսկ Ս.Քելլի-Բուչելատիի կարծիքով (Kelly-Buccellati, 1979: 426), Պաղեստինում և Սիրիայում բոլոր օտար երևույթները ոչ թե Կուր-Արաքսցիների գալստյան հետևանք էին, այլ երկու տարածաշրջանների միջև սերտ առևտրական փոխհարաբերությունների արդյունք: Կուր-Արաքսցիների համար, որոնց մոտ գոյություն ունեին մետաղագործական վաղ ավանդույթներ և որոնց զբաղեցրած տարածքը հարուստ էր հումքի աղբյուրներով, Սիրիայի և Պաղեստինի նստակյաց կոմպակտ բնակչությունը արհեստագործական արտադրանքի և հումքի արտահանման հարմար շուկա էր: Հեղինակի այս մոտեցումը, սակայն, պետք է համարել որոշակիորեն կողմնակալ: Ամենուրեք, որտեղ վկայված են Կուր-Արաքսցիների գալստյան հետքերը, այնտեղ ենթադրելի է նրանց ֆիզիկական ներկայություն՝ հնագիտական նյութերի բնույթից ելնելով:

Քանաանում և Սիրիայում Կուր-Արաքսցիների ներկայության իրեղեն

ապացույցները շատ են և հավաստի: Դրանց շարքում առավել հատկանշական է խեցեղենը: Դա առանց բրուտի անիվի, ձեռքով պատրաստված թրծված խեցեղենն է, որը պատված էր սև կամ կարմիր գույնով: Այս գույները, ինչպես նկատվել է (Kelly-Buccellati, 1979: 415), այս կավանոթների մետաղյա նախատիպերի կրկնակումն է: Քիրբեթ-Կերակյան խեցեղենի մեծ քանակը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ դրանք պատարստվել են տեղում, այլ ոչ թե բերվել դրսից՝ առևտրի միջոցով: Հատկանշական է, որ Սիրիայում և Պաղեստինում պատրաստված խեցեղենի ձևերը և դեկորացիան գրեթե կրկնում են իրենց նախնական անդրկովկասյան նախատիպերը: Դա կարող է վկայել ավանդույթների շարունակականության օգտին:

Հաջորդ ապացույցը բնակավայրերի և տների հատակագծերն են: Մ.թ.ա. III հազարամյակի կեսերից Սիրիայում (*Թել Չուդեյդա, Դահաբ, Համա*) և Պաղեստինում (օրինակ, *Բեթ Յերախ*) տները հիմնականում կլոր են, ավելի սակավ՝ ուղղանկյուն, այնպես ինչպես Անդրկովկասում (Kelly-Buccellati, 1979: 420):

Եվ, վերջապես, տների ներքին հարդարանքի մասին: Այս շրջանում Սիրիայում և Պաղեստինում հայտնվում են կլոր օջախը և պայտածն շարժական օջախը, որոնք ավելի վաղ հայտնի էին Անդրկովկասում: Հատկանշական է նաև օջախի վրա դրվող մարդակերպ եռոտանի՝ նույնպես անդրկովկասյան վաղ զուգահեռներով (Braidwood and Braidwood, 1960: 346ff.; Hennessy, 1967: Pl.LXXI; Kelly-Buccellati, 1979: 420ff.; 2004: 67ff.):

Կուր-Արաքսցիների՝ Քանաան գաղթելու եղանակի և այստեղ նրանց ներկայության բնույթի մասին բավական կարևոր դիտարկումներ է կատարել Ջ.Բուլվեյը (Callaway, 1978: 53ff.): Հետազոտելով Քանաանի պեղված ամենահարավային հնավայր *Ային*, որը սահմանակից էր Եգիպտոսին, նա հանգում է հետևյալ եզրակացության:

Վաղ բրոնզեդարի III փուլի վերջին շրջանում (մ.թ.ա. XXVIդ.) քաղաքի պարիսպներն ավերվել են, սակայն բուն քաղաքում ավերածություններ չկան: Սա կարող է նշանակել, որ քաղաքը, որ նախքան նվաճվելը գտնվում էր Եգիպտոսի տիրապետության տակ, պետք է անցներ Քիրբեթ-Կերակցիների ձեռքը: Գրավումից հետո քաղաքը կրկին ամրացվել է նոր պարիսպներով, լքվել է Եգիպտական տիրապետության ժամանակ գործող տաճարը և սրբավայրը կառուցվել է նոր վայրում: Փոխվել է պաշտամունքի բնույթը. նոր տաճարի տեսանելի վայրերում դրված են տարբեր իրեր՝ կավանոթներ, դրանց պատվանդաններ, պատկերազարդ քարեր՝ դասավորված զոհասեղանի շուրջը: Այսպիսի սրբավայրեր հանդիպում են *Բեթ-Շանուն*, *Բեթ-Յերախում*, ինչպես նաև *Թաինաթում*

3497

(Հյուսիսային Սիրիա) և Անատոլիայում (Հայկական լեռնաշխարհ – Յ.Ա.): Հեղինակը գտնում է, որ Այիի պարագայում կարելի է վստահորեն եզրակացնել այստեղ եգիպտոսի տիրապետության անկման և Քիրբեթ–Կերակի կրողների առաջխաղացման մասին:

Վերոհիշյալ դիտարկումները չափազանց կարևոր են այն առումով, որ լուրջ հիմք են տալիս արժեքավորելու Կուր–Արաքսյան մշակույթի բնակչության կենսագործունեության մակարդակը: Փաստորեն, հայտնվելով Քանաանում մ.թ.ա. 2700թ. մոտերքում, նրանք ավելի քան մեկ դար պահպանել էին իրենց էթնոմշակութային նկարագիրը և այստեղ ստեղծած քաղաքական կառույցը: Ավելին, նրանք նույնիսկ ի վիճակի էին առաջխաղացում կազմակերպելու եգիպտոսի Հին թագավորության ասիական տիրույթների վրա և եգիպտացիներին վտարել այստեղից՝ դրանք պահելով իրենց ձեռքը ևս մոտ երկու դար, մինչև մ.թ.ա. XXIVդ. կեսերը:

Քիրբեթ–կերակյան մշակույթի, Քանաանում Կուր–Արաքսյան բնակչության ստեղծած վաղ պետական կազմավորման ավարտը թվագրվում է մ.թ.ա. XXIVդ. կեսերով: Առայժմ դրա պատճառը պարզ չէ: Առաջարկվել է որպես այդպիսին դիտել եգիպտոսի էքսպանսիան (Callaway, 1978: 55), կամ Հորդանան գետից արևելք ընկած շրջաններից քոչվոր անորենական ցեղերի հարձակումները (Kenyon, 1960: 135ff.)

Անդրկովկասից դեպի Սիրիա և Քանաան էթնիկական տեղաշարժ(եր)ը քննարկելիս անհրաժեշտ է նշել ամերիկյան հայտնի հնագետ Մ. Գիմբուտասի առաջարկած տեղաշարժային մոդելը, որը ձևակերպված է նրա մի շարք ուսումնասիրություններում (Gimbutas, 1970; 1974):

Մ. Գիմբուտասը ենթադրում էր ոչ թե մեկ, այլ երկու տարբեր տեղաշարժեր, ինչպես նաև դրանց մասնակիցների ելակետի և էթնիկական պատկանելության այլ մեկնաբանություն:

Ըստ նրա (Gimbutas, 1974: 131ff.), առաջին միգրացիան դեպի Պաղեստին տեղի է ունեցել մ.թ.ա. IV հազ. վերջերին՝ Սև ծովի հյուսիս–արևմտյան մերձափնյա գոտուց (ժաման. Ռումինիա, Մոլդավիա, Բուլղարիա): Դրանք հնդեվրոպացիներ էին, որոնք հասել են Լևանտ ծովով և կործանել են Գասուլ–Բեերշեվայի մշակույթը: Չմայած նրանց գործունեությունը այստեղ կարճատև էր, սակայն արդյունքում արմատապես փոխվեց բնակչության էթնիկական–մարդաբանական կազմը: Եթե Գասուլ–Բեերշեվայի բնակիչները ներկայացնում էին կլորագլուխ (= արմենոիդ – Յ.Ա.) տիպը, ապա եկվորները բարձրահասակ և երկարագլուխ էին:

Հնդեվրոպացիների հաջորդ էքսպանսիան տեղի ունեցավ մ.թ.ա. III հազ. կեսերին (Gimbutas, 1970:187ff.): Կուրգաններ հիշեցնող դամբա-

րանները (Kenyon, 1960: 52f., 182ff.), թաղման եղանակը, պղնձե դաշույնները, քարե կացիները որևէ կերպ չեն կարող առնչվել սեմական ամորեական ցեղերի հետ, այլ զուգահեռներ ունեն Գյուսիսային Կովկասում, Կուբանում, Մայկոպում, Ղրիմում: Այս եկվորների հետքերը առկա են Կարթեմիշում, Թիլ-Բարսիպում, Գամայում (Սիրիա) և ողջ Պաղեստինում (հարավում ընդհուպ մինչև Նեգեվի անապատ): Սրանցից բացի, նա գտնում է, որ եղել է եկվորների ևս մեկ խումբ, որոնք բնակություն են հաստատել Յերիխոնում, Թել Աջջուլում, Դուվեյրում, Մեգիդդոյում: Սրանք անասնապահներ էին, որոնք չնայած ապրում էին գոյություն ունեցող քաղաքներում, սակայն չէին զբաղվում երկրագործությամբ: Այս եկվորները նույնպես ծագում էին Սև ծովից հյուսիս ընկած շրջաններից: Վերջիններս նույնպես երկարազուծ էին, միջին հասակը՝ 170սմ: Ս.Գիմբուտասը ենթադրում էր, որ սրանք հենց այն ասիացիներն էին, որոնց արշավանքը Եգիպտոսի Դին թագավորության անկման հիմնական պատճառն էր:

Ս.Գիմբուտասի սխեմայում, բացի վերոհիշյալ երկու խմբերից, ներկա էին նաև անդրկովկասցիները, որոնք հիմնեցին Քիրբեթ-Կերակյան մշակույթը: Առաջինների խուրրիական ծագման մասին վարկածի հետևորդները Քիրբեթ-Կերակյան մշակույթի ստեղծողներ են համարում խուրրիներին (օրինակ, Burney, 1980: 51):

Ինչպիսին էլ որ լինեին Քիրբեթ-Կերակյան մշակույթի անկման պատճառները, դրանց հետևանքները այս տարածաշրջանի համար աղետալի էին: Սիրիայում և Պաղեստինում վաղ բրոնզեդարի վերջին IV փուլից դեպի «միջին բրոնզեդարի I փուլ» անցումը, համաձայն վերջին տարիների ուսումնասիրությունների (Broshi and Gophna, 1986: 73ff.; Dever, 1997: 287), բնորոշվում է բնակչության կենցաղավարման եղանակում տեղ գտած արմատական փոփոխություններով: Այդ փոփոխությունները կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ:

Ս.թ.ա. 2300–2000թթ. Պաղեստինում, ըստ էության, քաղաքային մշակույթի լիակատար անկման փուլ էր: Քաղաքային կյանքը վերացել էր, խոշոր բնակավայրերը՝ լքվել, իսկ դրանց բնակչությունը հեռացել էր հեռավոր գյուղական վայրեր և տափաստաններ: Ընդ որում, կարևոր է արձանագրել, որ վաղ բրոնզեդարի վերջերին գոյություն ունեցած շուրջ 260 բնակավայրերից միջին բրոնզեդարում շարունակել են գոյատևել ընդամենը 79–ը: Միջին բրոնզեդարյան բնակավայրերի մոտավորապես 80 տոկոսը ստեղծվել են հենց այդ նույն փուլում: Գնագիտական ուսումնասիրությունների ընթացքում հայտնաբերված շուրջ 1000 բնակավայրերը փոքր, չամրացված ժամանակավոր գյուղակներ էին, որոնց բնակչության կենցաղում գերիշխում էր ապակենտրոնացված քոչվոր անաս-

նապահությունը: Պեղված բնակավայրերը գերազանցապես զբաղեցնում էին մոտ կես հեկտար տարածք: Վկայված են ընդամենը մի քանի խոշոր բնակավայր, որոնցից ամենամեծը *Չագորն* էր՝ շուրջ 80 հեկտար մակերեսով: Դրանցում ապրում էր, մեկ հեկտարին մոտավորապես 250 մարդու հաշվարկով, շուրջ 140,000 մարդ: Գրեթե վերացել էր նախկինում գոյություն ունեցող առևտուրը և տնտեսական ինտեգրացիան: Ընդհանուր առմամբ, այս փուլը կարելի է անվանել «խավար դարաշրջան»:

Չի կարելի չնկատել, որ վերոհիշյալ իրավիճակը անպայան պետք է կապված լիներ միգրացիայի հետ, չբացառելով, իհարկե, այլ գործոնների ազդեցության հնարավորությունը: (օրինակ, կլիմայական փոփոխություններ):

Այսպիսով, սույն բաժնում ներկայացված նյութերը, եթե նույնիսկ որոշակի ձեռնպահությամբ մոտենանք որոշ մասնագետների վերականգնումներին (մասնավորապես Մ.Գիմբուտասի), այնուամենայնիվ պետք է եզրակացնել, որ մ.թ.ա. III հազ. Քանաանը հանդիսացել է մի վայր, դեպի ուր ընթացել են հզոր էթնիկական տեղաշարժեր, որոնք ի վիճակի էին զգալիորեն փոփոխել այստեղ առկա ժողովրդագրական և մշակութային իրավիճակը: Դժվար չէ ենթադրել, թե ինչպիսի հետևանքների կարող էր հասցնել հնդեվրոպացիների երկու (հնարավոր է, ավելի) ալիքների մուտքը և հաստատումը Քանաանում: Ըստ էության, արդեն միջին բրոնզեդարում խուրրիների և արիացիների տեղաշարժերի պահին (տես **Գլուխ 2**) Քանաանի բնակչության մի զգալի մասը կարող էր լինել հնդեվրոպալեզու կամ առնվազն սեմականացած հնդեվրոպացիներ, որոնք հաստատապես պետք է պահպանեին իրենց մշակութային բնութագիրը:

Մ.Թ.Ա.ՈՒ ՅԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ ԴԵՊԻ ՍԻՐԻԱ ԵՎ ՔԱՆԱԱՆ

Քաղաքական իրավիճակը Հյուսիսային Միջագետքում, Սիրիայում և Քանաանում.

Մ.թ.ա. III հազ. վերջին քառորդում Միջագետքում կազմավորված Աքքադի թագավորությունը ավելի քան մեկ դար համդիսանում էր «համաշխարհային պետություն», որը տարածվում էր Ջագրոսի լեռներից մինչև Միջերկրական ծովափ, Հայկական Տավրոսից մինչև Պարսից ծոց: Սակայն մ.թ.ա. XXII դ. այս լայնածավալ տերությունը ընկավ հյուսիսից արշավող լեռնաբնակ կուտիական ցեղերի հարվածների տակ՝ վերջիններս նվաճեցին Միջագետքը և տիրեցին այն մոտավորապես մեկ դար: Աքքադի անկումը Առաջավոր Ասիայում սկսված համատարած ճգնաժամի դրսևորումներից մեկն էր: Այս նույն շրջանում տրոհվեց Եգիպտոսի Հիմ թագավորությունը: Ամենուրեք Առաջավոր Ասիայում նկատվում էին վայրընթաց զարգացման միտումներ, որոնց հիմնական առանձնահատկություններից մեկը ժողովուրդների շարժունակության աճն էր: Աղբյուրները վկայում են ժողովուրդների խոշոր և մանր տեղաշարժերի օգտին:

Կուտիները ի վիճակի չէղան ստեղծելու հզոր կենտրոնացված պետականություն: Միջագետքի տարբեր շրջաններում շարունակում էին գոյատևել մի շարք տեղական իշխանություններ, որոնք ինքնուրույն էին իրենց ներքին գործերում և սահմանափակվում էին կուտիներին հարկ առաքելով: Դրանց շարքում առանձնանում էր Հարավային Միջագետքի Ուրը, որտեղ մ.թ.ա. XXII դ. վերջերին ձևավորված III դինաստիայի պետությունը շուտով կարողացավ վտարել կուտիներին և միավորել Միջագետքը: Միջագետքի հյուսիսում գտնվող խուրրիական իշխանությունները միայն մասամբ ընկան Ուրի տիրապետության տակ՝ Կարախարը, Սիմուրրումը և Ուրբիլումը (ժաման. Ըրբիլ՝ իրաքյան Քրդստանում): Միայն Ուրկեշը դուրս մնաց Ուրի ազդեցության ոլորտից (Wilhelm, 1989: 10):

Մ.թ.ա. XXII դ. կեսերին Ուրի պետությունը անկում ապրեց, գլխավորապես Սիրիայի տափաստաններից դեպի Միջագետք տեղաշարժվող սե-

մական ծագման ամորեական ցեղերի հարվածների հետևանքով: Ամորեացիները հաստատվեցին Միջագետքում, այստեղ ստեղծելով մեծաքանակ մանր իշխանություններ՝ Աշշուրը, Առապխան, Մարին, Կարանան, Նինվեն, Արբախլուն (= Ուրբիլուն) և այլն: Մ.թ.ա. XIX դ. երկրորդ կեսին սկսվեց Աշշուրի, միաժամանակ նաև՝ Մարիի ռազմաքաղաքական վերելքը:

Աշշուրի արքա Շամշիադադ I-ին հաջողվեց նվաճել Հյուսիսային Միջագետքը և ստեղծել խոշոր պետություն, որը տարածվում էր Եփրատից մինչև Ջագրոսի լեռները (Wilhelm, 1989: 14f.): Սակայն նրա որդի Իշմեղագանի օրոք տերությունը փլուզվեց և կախման մեջ ընկավ հարավային հարևան Բաբելոնից: Աշշուրի տարածքը տրոհվեց մեծ քանակությամբ մանր իշխանությունների, որոնք գերազանցապես խուրրիական էին Բուրուևնուումը, Խաբուրատումը, Ազուխիմումը, Մարդամանը և այլն:

Ստտավորապես նույնն էր իրավիճակը Հյուսիսային Սիրիայում: Այստեղ առավել հզորը Յամխադի թագավորությունն էր (= Հալեպ), որը կարողացավ ետ մղել Շամշիադադ I-ի փորձերը նվաճելու այն և պահպանեց իր տարածքը: Յամխադից բացի, այստեղ կարևոր դեր ունեին Կարթեմիշը, Ուրշումը, Խասսումը և Ալալախը (Wilhelm, 1989: 15): Դատելով այս և քիչ ավելի ուշ շրջանի աղբյուրներից (տես հաջորդ բաժինը), Հյուսիսային Սիրիայի իշխանությունները համեմատաբար փոքր էին, սակայն միաժամանակ ինքնուրույն, որի պատճառը պետք է տեսնել առաջին հերթին հզոր հարևանների բացակայության մեջ: Բնակչությունը այստեղ հիմնականում ամորեական էր, սակայն խուրրիների տեսակարար կշիռը բարձր էր, որոնք, որպես կանոն, կազմում էին իշխող վերնախավը: Այստեղ միասնական պետականության ձևավորման գործընթացը զգալիորեն խթանվեց մ.թ.ա. XVI դ. կեսերին, կապված Փոքր Ասիայում ստեղծված Խեթական թագավորության արքաներ Խաթթուսիլի I-ի և Մուրսիլի I-ի հաջորդական հարձակումների հետ (Imparati – Saporetti, 1965; Kempinski and Košak, 1982): Այս շրջանում էլ աստիճանաբար հայտնվեց խուրրիական Միտաննի հզոր պետությունը (աղբյուրների և կարծիքների տեսությունը **Аветисян, 1984: 34снл.; Wilhelm, 1989: 22ff.; Kühne, 1999):**

Քաղաքական իրավիճակը Քանաանում մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջերին – II հազարամյակի սկզբներին բնորոշվում էր նախորդ փուլում սկսված տևական «խավար դարաշրջանի» ավարտով: Նկատվում էր վերադարձ դեպի քաղաքային կյանք, աճեց քաղաքների թիվը, որոնց մի մասը բավական խոշոր էր: Հնագիտական տվյալները թույլ են տալիս բացահայտելու շուրջ 130 խոշոր բնակավայրեր, որտեղ ապրում էր

առնվազն 106,000 մարդ (մեկ հեկտարում 250 մարդու հաշվարկով) (Dever, 1997: 287): Այս տվյալների հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ Քանաանում, ինչպես նաև Սիրիայում, բուռն կերպով ծաղկում էր քաղաք-պետությունների ցանցը: Նշված ժամանակաշրջանի քաղաքական միավորների անվանումները չեն պահպանվել գրավոր աղբյուրներում, սակայն ընդհանուր պատկերը ինքնին պարզ է հնագիտական նյութերի ուսումնասիրության լույսի տակ:

Քանաանի քաղաքական և տնտեսական վերելքը զգալիորեն կարելի է պայմանավորել Եգիպտոսի Միջին քաղաքացիության հետ ունեցած աշխույժ տնտեսական հարաբերություններով:

Ամփոփելով քննարկվող տարածաշրջանի քաղաքական իրավիճակը և զարգացումները, անհրաժեշտ է պրծանագրել հետևյալը:

Միջին բրոնզեդարում (XVIII–XVII դդ.) Հյուսիսային Միջագետքում, Սիրիայում և Քանաանում գրավոր աղբյուրները և հնագիտական նյութերը թույլ են տալիս բացահայտելու լուրջ քաղաքական տեղաշարժեր, որոնց հիմքում առաջին հերթին ընկած էին այստեղ համեմատաբար նոր հայտնված էթնիկական խմբերի շարժումները: Վերջիններիս աշխարհագրական ընդգրկման ծավալներն այսօր դժվար են բացահայտվում (բացառությամբ Բաբելոնիայում հաստատված կասսիտական ցեղերի), սակայն նույնիսկ աղբյուրների սակավությունը չի կարող ստվերել այս տեղաշարժերի քաղաքական հետևանքների և հոգևոր-մշակութային ազդեցության գնահատման հնարավորությունները: Այս երևույթը, անհրաժեշտ է նշել, հատկանշական էր նաև այլ տարածաշրջաններին: Ընդհանրապես միջին բրոնզեդարը ինչպես Հայկական Տավրոսից հարավ, այնպես էլ հյուսիս և Արևելյան Միջերկրականում բնորոշվում էր բնակչության շարժունակությամբ և քաղաքական անկայունությամբ: Այս ժամանակաշրջանի պետությունները հիմնականում տարածքով փոքր էին և նրանց կազմավորման և անկման գործընթացը կարճատև էր:

Խուրրիները Միջագետքում, Սիրիայում և հարակից շրջաններում մ.թ.ա. III հազ. վերջերին – II հազ. սկզբներին

Խուրրիները պատկանում էին հին Առաջավոր Ասիայի այն ժողովուրդների թվին, որոնք կարևորագույն դեր խաղացին այս տարածաշրջանի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքում: Խուրրիների առանձնահատկությունը առաջին հերթին պայմանավորված էր նաև այն հանգամանքով, որ նրանք, բացի իրենց նախնական բնակության վայրից (այդ մասին տես ստորև), մ.թ.ա. III–II հազ. լայնորեն տարած-

ված էին Առաջավոր Ասիայի տարբեր շրջաններում՝ Սիրիայում, Պաղեստինում, Փոքր Ասիայում: Խուրրիները սերտ շփումների մեջ էին նշված երկրների ժողովուրդների հետ և յուրատեսակ կապող օղակ էին տարբեր քաղաքակրթությունների միջև:

Խուրրիական էթնոսի առաջին հետազոտողներից մեկը՝ Գ.Վինկլերը գտնում էր, որ սրանք նույնն են, ինչ Աստվածաշնչում հիշատակվող հօր կոչվող ժողովուրդը, եգիպտական աղբյուրների H³-rw-ը և հնդիրանական arya-ն (այսինքն արիացիները) (Winckler, 1907 apud O'Callaghan, 1948: 38): Հետագայում պարզվեց, որ խուրրիները հնդեվրոպական ժողովուրդ չէին (Speiser, 1941; Laroche, 1980; Wilhelm, 1989), այսինքն արիացիների հետ ազգակցական կապը հիմնազուրկ էր:

Միջագետքում և Սիրիայի հյուսիսում խուրրիների հայտնվելու ճշգրիտ ժամանակը առայժմ հնարավոր չէ որոշել: Հնագույն ժամանակներում, որպես կանոն, որևէ էթնիկական խմբի աստիճանական ներթափանցումը այլ տարածքներ գրավոր աղբյուրներում կարող է արտացոլվել դարեր անց, այն պահից միայն, երբ այդ նոր էթնոսը սկսում է որոշակի դեր խաղալ քաղաքական ասպարեզում: Նույնը պետք է ասել նաև խուրրիների ելակետի մասին: Մասնագիտական գրականության մեջ տարբեր կարծիքներ են հայտնվել խուրրիների նախնական ելակետի վերաբերյալ՝ մինչև Դյուսիսային Միջագետքում հաստատվելն ընկած ժամանակաշրջանը:

Ե. Սփայգերը ենթադրում էր, որ խուրրիները Դյուսիսային Միջագետքի հնագույն բնակիչներն էին՝ կուտիների և լուլուբեյների հետ միասին (Speiser, 1930): Հետագայում նա փոխեց իր կարծիքը, գտնելով, որ խուրրիները Դյուսիսային Միջագետքում հայտնվել էին ինչ-որ այլ վայրից մ.թ.ա. II հազ. սկզբին կամ քիչ ավելի վաղ (Speiser, 1933: 25): Այնուամենայնիվ, հեղինակը ենթադրում էր, որ խուրրիները, էլամցիները և որոշ այլ առաջավորասիական ժողովուրդներ պատկանում էին «արմենոիդ» մարդաբանական տիպին, որի ժամանակակից դրսևորումը պահպանվել է միայն Կովկասում (Speiser, 1930: 174):

Խուրրիների տեղայնացման խնդրի յուրահատուկ լուծում առաջարկեց Ա.Ունգնադը (Ungnad, 1936: 134ff.): Նրա կարծիքով, խուրրիները նույնն էին, ինչ Միջագետքի մ.թ.ա. III-1 հազ. սեպագիր տեքստերում կանոնավոր հիշատակվող Սուբարտուի (Հայկական էլեմաշխարհի հարավ-արևմուտք) բնակիչները, երկիր, որի կենտրոնական մասը գտնվում էր Խաբուրի վերին հոսանքների շրջանում՝ հայտնի թել Խալաֆ հնավայրի մոտ: Այս էթնոմշակութային համալիրը տարածվում էր արևմուտքում մինչև Կապադոկիա և Միջերկրական ծով, արևելքում

իրանական սահման, հյուսիսում՝ Հայաստանի խորքերը: Նա նշում էր, որ այս տարածքի բնակչությունը մարդաբանական առումով նույնն էր, ինչ նկատելի էր նույնիսկ XXդ.: «խուրրի» տերմինը հեղինակը բացատրում էր որպես «միություն, խումբ, դաշնակից», այսինքն, սրա տակ չէր տեսնում էթնիկական դրսևորում: Խուրրի-տուբարիները, այսպիսով, տեղի հնագույն բնակչությունն էին առնվազն թեղևալաֆի ժամանակներից (մ.թ.ա. V հազ): Ա.Ունգմադի այս տեսակետը ըստ էության համահունչ էր Է.Սփայգերի կարծիքին (տես վերը):

Հարկ է նշել, որ չնայած հետազայում Ա.Ունգմադի տեսությունը մերժվեց, սակայն իր մեջ պարունակում է առողջ տարրեր և արժանի է էլ ավելի խոր քննարկման արդի մասնագետներին հասու սկզբնաղբյուրների լույսի տակ: Միաժամանակ անհրաժեշտ է արձանագրել, որ խուրրիագետները գրեթե միահամուռ գտնում են, որ խուրրիները կազմել են բրոնզեդարյան Հայկական լեռնաշխարհի կամ գոնե դրա մի մասի բնակչությունը, այսինքն ինչ-որ չափով համակարծիք են վերոհիշյալ հեղինակի հետ (տես վերը՝ «Կուր-Արաքսյան մշակույթը» ենթաբաժինը):

Ա.Ունգմադի կարծիքը խուրրիների և տուբարցիների նույնության մասին մերժվեց Ի.Գելբի կողմից (Gelb, 1944: 12ff.): Վերջինս գտնում էր, որ սրանք տարբեր ժողովուրդներ էին և խուրրիները եկվորներ էին: Մ.թ.ա.1700թ. մոտերքում խուրրիները ծավալուն տեղաշարժ կատարեցին Վանա լճի և Ջագրոսի լեռների միջև ընկած շրջանից և մտան Ասորեստան ու Բաբելոնիա, իսկ նրանց որոշ մասը նույնիսկ հասավ Եգիպտոս (Gelb, 1944: 70):

Ըստ էության, Ի.Գելբը խուրրիներին համարում էր Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջանների բնակիչներ, որոնց տեղաշարժերը հասնում էին ընդհուպ մինչև Եգիպտոս (այն է՝ հիքսոսները – Յ.Ա.):

Գերմանացի հայտնի սեպագրագետ Ա.Կամմենհուբերի կարծիքով (Kammenhuber, 1977: 214), խուրրիները նախապես բնակվել են Կասպից ծովի արևելք, հարավ-արևելք, այնուհետև, արդեն մ.թ.ա. III հազարամյակի կեսերից սկսել են ներթափանցել դեպի Հյուսիսային Միջագետք:

Օ.Գըրնիի կարծիքով (Gurney, 1990: 106), խուրրիների նախնական բնակության վայրը Կասպից ծովին հարավից հարող շրջաններն էին, որտեղից նրանք սկսեցին իրենց տեղաշարժերը դեպի Միջագետք մ.թ.ա. 2300թ. մոտերքում: Նույնպիսի՝ արևելքից արևմուտք տեղաշարժի ուղղություն էր ենթադրում Բ. Հրոուդան (Hrouda, 1971: 21):

Վերոհիշյալ կարծիքները, անկախ դրանցում տեղ գտած առանձին տարբերություններից, մոտավորապես նշում են միննույն տարածաշրջանը: Նկատի ունենալով մ.թ.ա. XXIV-XXIIդդ. խուրրիների առաջին

հիշատակությունները Հյուսիսային Միջագետքում և դրան հարող շրջաններում (այս մասին տես ստորև), ինչպես նաև խուրրիներն և արևելակովկասյան դաղստանյան լեզուների միջև ամկա ազգացական կապի հանգամանքը (Diakonoff, 1971; Дьяконов, 1978: 25слл.), կարելի է համաձայնվել այն մասնագետների հետ, ովքեր այս էթնիկական խումբը առնչում են Հայկական լեռնաշխարհի հետ: Մի շարք մասնագետներ խուրրիների նախնական բնակության վայր են դիտում այսօրվա Հայաստանի տարածքը, իսկ շարժումների ուղղությունը՝ հյուսիսից հարավ (Friedrich, 1969: 1; Diakonoff, 1982: 95f., 104 n.60; 1984: 7; Steiner, 1992: 33; Steinkeller, 1998: 96): Պ.Շտայնկելլերի կարծիքով, Աքքադի արքա Նարամսինի (մ.թ.ա. XXIIIդ.) մի տեքստում հիշատակվող «Վերին երկրները» պետք է լինեին խուրրիական իշխանություններ և տեղադրվեին հարավային Հայաստանում՝ Սուբարտուից անմիջապես հյուսիս:

Հարկ է նշել, որ այսօր էլ արկմտյան հնագետների աշխատություններում գերիշխում է այն տեսակետը, որ Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզեդարյան Կուր-Արաքսյան մշակույթի կրողները խուրրիներն են եղել (Burney and Lang, 1971: 44ff.; Burney, 1978: 132; Diakonoff, 1984: 9f.; Хачикян, 1985: 6; Greppin, 1991: 720; այս մասին ավելի ընդարձակ տես **Գլուխ 1**): Վերջին երկու տասնամյակներում այդ տեսակետը հանդիպեց լուրջ առարկությունների և զգալի թվով մասնագետներ հակվեցին Կուր-Արաքսում տեսնելու նաև հնդեվրոպացիների (Winn, 1981; Yakar, 1981; Gamkrelidze and Ivanov, 1985; Арешян, 1988; Burney, 1993 և այլն):

Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզեդարյան բնակչության էթնիկական պատկանելության առնչությամբ անհրաժեշտ է արձանագրել հետևյալը: Մեր կարծիքով, մեթոդաբանորեն սխալ է Հայկական լեռնաշխարհի նման ընդարձակ, ընդ որում աշխարհագրական-ռելյեֆային պայմանների մեծ հակապատկերներ դրսևորող տարածքի համար ենթադրել միաէթնիկ կազմ միայն հնագիտական մշակույթի նույնության հիմքի վրա: Հնդեվրոպացիների և խուրրիների համակցության օրինակները շատ են հենց թեկուզ Միջագետքում (խուրրիներ և արիացիներ, տես ստորև), Փոքր Ասիայում (խուրրիներ և խեթեր), Կիցցուվատնա-Կիլիկիայում (խուրրիներ և լուվիացիներ): Հայկական լեռնաշխարհի հարավում և արևմուտքում մ.թ.ա. XV-XIIIդդ. բազմաթիվ են խուրրիական անձնանունները և դիցանունները: Կարելի է հիշատակել մ.թ.ա. XIIIդ. Իսուվայի թագավորության (= հայկ. Ծոփք) խուրրիական արքայատոհմը (Klengel, 1968; Քոսյան, 1997: 178-179), մ.թ.ա. XIVդ. Իսուվայի հարևան Ալզիի (= հայկ. Աղծնիք) արքայի խուրրիական Antaratat անունը (Laroche, 1966: 33 N.83), Իսուվայի տարածքում գտնվող

Նիխ(ի)րիյա քաղաքում երկրպագվող խուրրիական Շավուշկա աստվածուհու անունը (**Քոսյան, 2004: 74**) և այլն: Դրանք վկայում են այստեղ, հնդեվրոպացիների և խուրրիական էթնիկական տարրերի առկայության օգտին: Եվ, որպես կանոն, առայժմ հնագետներին չի հաջողվել հստակ տարբերակում մտցնել նշված շրջաններում խուրրիական և այլ նշակույթների միջև:

Խուրրիների առաջին հիշատակությունները միջագետքյան սեպագիր տեքստերում գալիս են Աքքադի պետության շրջանից (մ.թ.ա. XXIV–XXIII դդ.): Դա Յյուսիսային Միջագետքի Ուրկեշ (ժաման. Թել Մոզան՝ բուրք–սիրիական սահմանի վրա) և Նավար քաղաքների կառավարիչ Ատալշենի (*Atal–šen*)՝ աքքադերեն լեզվով գրված տեքստն է (**Хачикян, 1985: 6; Salvini, 1998: 105f.**): Մեկ այլ տեքստում, որ պատկանում է Աքքադի արքա Նարամսինին, հիշատակվում է Ազուխիննում քաղաքի (Ստորին Ջաբ գետի շրջանում) կառավարիչ Տախիշատիլին (*Tahišatili*) (**Lambert, 1982; Salvini, 1998: 7ff.**), իսկ մյուսում, որը կազմված է շատ ավելի ուշ շրջանում, սակայն վերաբերում է այս նույն ժամանակաշրջանի իրադարձություններին և միննույն տարածքին, հանդես է գալիս Սինուրում քաղաքի կառավարիչ Պուտտիմատալը (*Puttim–atal*) (**Grayson/Sollberger, 1976; Salvini, 1998: 102f.**): Նիպպուրից հայտնաբերված մի աքքադերեն տեքստ հիշատակում է Շեխրինեվրիին (*Šehrin–ewri*): Այս բոլոր անունները հստակ խուրրիական են:

Խուրրիական կառավարիչների անունները բավական հաճախ հանդիպում են նաև կուտիական տիրապետության և Ուրի III դինաստիայի ժամանակաշրջանի տեքստերում (մ.թ.ա. XXII–XX դդ.): Հայտնի է Ուրկեշի կառավարիչ Տիշատալը (*Tiš–atal*) (**Parrot, Nougayrol, 1948: 1ff.; Salvini, 1998: 106ff.**), որը հիշատակվում է իր իսկ կազմած խուրրիներեն տեքստում: Սա հստակ թվագրվում է Ուրի III դինաստիայի նախավերջին արքա Շու–Սուենի դարաշրջանով՝ մ.թ.ա. 1970–ական թվականներ: Մեկ այլ Տիշատալ հայտնի է իր կնիքից. դա Կարախար (*Karahar*) քաղաքի (Դիյալա գետի ակունքների մոտ) կառավարիչն էր:

Յյուսիսային Միջագետքի հայտնի Նուզի քաղաք–պետության արխիվի ընդարձակ անվանաբանակաւն նյութերը՝ ըստ լեզվական պատկանելության (**O’Callaghan, 1948: 53**), տալիս են հետևյալ պատկերը՝ խուրրիական – 1500, աքքադական – 631, շումերական – 23, կասսիտական (հնդարիական լեզու – **Չ.Ա.**) – 53, ընդհանուր ինդեվրոպական – 27, անհայտ ստուգաբանություն ունեցող – 754:

Այս թվերից պարզ երևում է, որ Նուզիի բնակչության գերակշիռ մասը խուրրիներ էին: Եվ եթե հաշվի առնենք նաև կասսիտական և հնդեվ-

րուպական ծագման անունների (չհաշված դեռևս չստուգաբանված անունների մեծ քանակությունը) ամկայությունը, ապա կարելի է միանշանակ եզրակացնել, որ խուրրիները և հնդեվրոպացիները Յուսիսային Միջագետքի առնվազն մեկ շրջանում վճռորոշ նշանակություն ունեցող էթնիկական խմբերն էին:

Մ.թ.ա. XIX դ. կապադովկիական սեպագիր տեքստերից հայտնի է Մա'անա իշխանության խուրրի կառավարիչ Անումիիրբին (*Anum-hirbi*): Այս քաղաքը գտնվում էր ժաման. Մարաշի շրջանում՝ թուրք-սիրիական սահմանից ոչ հեռու:

Խուրրիական անձնանունների հիշատակությունները կարելի է շարունակել և այս հանգամանքը թույլ է տալիս վստահորեն ենթադրելու խուրրիական էթնոսի լուրջ ներկայություն Յուսիսային Միջագետքում մ.թ.ա. XXIV–XX դդ. ընթացքում: Ընդ որում խուրրիների զբաղեցրած տարածքը հստակորեն ընդգրկում է Սիրիայի հյուսիսից Յուսիսային Միջագետքով ընդհուպ մինչև Ջագրոսի լեռներն ընկած ընդարձակ լեռնային և նախալեռնային շրջանները: Խուրրիների ներկայությունը ծայր արևմուտքում հասնում էր մինչև Ալալախ՝ Օրոնտես գետի հոսանքների շրջանը: Կարևոր է նշել, որ Ալալախի VII շերտից (մ.թ.ա. XVII դ. – մոտ. 1560թ.) հայտնաբերված տեքստերում վկայված անձնանունների շուրջ կեսը խուրրիական են (*Wilhelm, 1989: 13*): Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ խուրրիները բնակվում էին Յայկական Տավրոսի ողջ երկայնքով՝ Յայկական լեռնաշխարհի և սիրիա-միջագետքյան տարածաշրջանի սահմանային գոտում:

Մ.թ.ա. XX դ. երկրորդ կեսից, երբ Ուրի III դինաստիայի անկման շրջանում Սիրիայից Միջագետք մուտք գործեցին ամորեական կիսաքոչվոր ցեղերը, խուրրիական իշխանությունները շարունակեցին գոյատևել: Յուսիսային Միջագետքում հիմնադրված Աշշուրի պետությունը միայն մի կարճ ժամանակահատվածում կարողացավ որոշ ազդեցություն հաստատել այս իշխանությունների նկատմամբ: Աշշուրի հզորության հիմնադիր Շամշիադադ I-ի որդու՝ Իշմեդագանի օրոք հիշատակվում են մեծաքանակ խուրրիական իշխանություններ՝ Բուրունդումը (կառավարիչ Ատալշեննի [*Atal-šenni*]), Էլախուտը (կառավարիչ Շուբրում-թեշուպ [*Šukrum-Teššup*]) և այլք (*Kupper, 1978*): Այս նույն ժամանակաշրջանում Սիրիայում Եփրատից արևմուտք խուրրիական իշխանությունները զգալի դեր ունեին: Դրանցից էին Ուրսումը և Խասսումը, որոնց կառավարիչների անունները հստակ խուրրիական են՝ Շեննամ (*Šennam*) և Անիշխուրբի (*Anišhurbi*) (*Kammenhuber, 1977; Wilhelm, 1989: 15*):

Խուրրիների զանգվածային տարածումը Միջագետքից արևմուտք, ընդհուպ մինչև Միջերկրական ծով և հարավ՝ դեպի Քանաան, անվի-

ճելիորեն պետք է տեղ գտնել Աշշուրի թագավորության անկման ժամանակներում (մ.թ.ա. XVIII դ. վերջ – XVII դ. սկիզբ): Սակայն կան որոշ հավաստի տվյալներ, որոնք թույլ են տալիս ենթադրելու Յուսիսային Սիրիայում դրանից շատ ավելի վաղ խուրրիների նկատելի գոյության մասին: Մասնավորապես, վերին աստիճանի հատկանշական է էբլայի (ժաման. Յալեպի շրջանում) դիցարանում խուրրիական կարևոր աստվածություններից մեկի՝ Աշտաբի (Aštubi) (ռազմի աստված) հիշատակությունը (Pettinato, 1981: 251): Գետագայում իտալացի սեպագրագետ Ա.Արկին էբլայի դիցարանում հայտնաբերեց մի ամբողջ խումբ խուրրիական աստվածներ՝ Կուրա (Kura) (քաղաքի հովանավոր, գլխավոր աստվածը), Ադամմա (Adamma), Ամմարիգու (Ammarigu), Իշխարա (Išhara), Իդակուլ (Idakul) (Archi, 1992: 7): Օտար, այն էլ ոչ սեմական աստվածների պաշտամունքը ինքնին արդեն ենթադրում էր այդ էթնոսի առկայությունը: Թերես, կարելի է պնդել, որ էբլա քաղաքը կառավարվում էր խուրրիական ծագում ունեցող դինաստիայի կողմից, քանի որ քաղաքի հովանավոր աստվածը խուրրիական էր:

Մ.թ.ա. II հազ. առաջին կեսին Յուսիսային Սիրջագետքից խուրրիների զգալի զանգվածի՝ Քանաան գաղթելու նյութական ապացույց պետք է դիտել այսպես կոչված «խաբուրյան խեցեղենի» լայն տարածվածությունը Քանաանի շատ հնավայրերում (Zertal, 1996: 74f.):

Մասնագետների շրջանում կան որոշ թերահավատ կարծիքներ վերոհիշյալ ուղղություններով խուրրիների տեղաշարժերի առնչությամբ (Kammenhuber, 1977: 129ff.), սակայն առկա աղբյուրները բավական խոսուն նյութեր են պարունակում այս հարցում: Որպես ասվածի վառ օրինակ կարելի է վկայակոչել հյուսիսարևմտյան Սիրիայում գտնվող Ուզարիտ պետության արխիվից պահպանված հատուկ անունները (Noth, 1942: 47ff.; O'Callaghan, 1948: 54): Ընդհանուր առմամբ շուրջ 600 անձնանունների 1/8 մասը կազմում են խուրրիական անունները: Ուզարիտից հարավ՝ Ամուրրուի (հետագայի Փյունիկիա) արքայատոհմի անդամների անունները հստակ խուրրիական են՝ Aziru, IR-Tešub, Umbi-Tešub, Bentešina, Šaušgamuwa:

Որպես կանոն, ցանկացած խոշոր քաղաքական միավորի անկում ուղեկցվում է գոյություն ունեցող տարածաշրջանային ռազմաքաղաքական, վարչական, տնտեսական և այլ կառույցների քայքայումով: Առաջացած տնտեսական խնդիրները խթանում են բնակչության շարժունակության աճը, որը և արտագաղթի աղբյուր է հանդիսանում: Հաջորդ բաժնում բերվելիք նյութերը թույլ են տալիս ամրապնդելու խուրրիա-

կան էքսպանսիայի մասին մասնագետների առաջ քաշած ենթադրությունը ենթադրությունը (Wilhelm, 1989: 16; Bright, 1972: 62):

Քննարկվող ժամանակաշրջանից շուրջ երկու դար անց Սիրիայում և Քանաանում գրավոր աղբյուրները ամենուրեք հիշատակում են խուրրիական էթնոսի զգալի ներկայություն, որը կարող էր տեղ գտնել միայն նախորդող փուլում ընթացած տեղաշարժերի արդյունքում: Բանն այն է, որ մ.թ.ա. XIV–XIIIդդ. նման տեղաշարժ դեպի կենտրոնական Սիրիա և Քանաան որևէ կերպ հնարավոր չէ պատկերացնել Եգիպտոսի XVIII դինաստիայի փարավոնների ակտիվ նվաճողական քաղաքականության պայմաններում:

Խուրրիների և արիացիների ևս մեկ խոշոր տեղաշարժ է վկայված Դյուսիսային Միջագետքից և Դյուսիսային Սիրիայից դեպի հյուսիս–արևմուտք: Մոտավորապես մ.թ.ա. XVIդ., Միտաննի պետության կազմավորման նախօրեին, սկսվեց նրանց տարածումը դեպի Արևելյան Փոքր Ասիա և Կիցցուվատնա–Կիլիկիա: Այն հստակ թվագրվում է խեթական արքա Մուրսիլի I–ից հետո ընկած ժամանակաշրջանով (խանտիլիս I–ի կառավարման օրոք): Զարձակումը այնքան հզոր էր, որ նրանց հաջողվեց նվաճել խեթական պետության տարածքի մեծ մասը, բացի մայրաքաղաք Խաթթուսասից (Gurney, 1966: 3f.): Խուրրիները գերեցին նույնիսկ խեթական թագուհի Խարապսիլիսին և նրա որդիներին:

Փոքր Ասիայի տարբեր շրջաններում խուրրիները ստեղծեցին իշխանություններ, նրանց ազնվականներից շատերը հետագայում ռազմաքաղաքական բարձր դիրքեր զբաղեցրին խեթական պետությունում: Իսկ մ.թ.ա. XVդ. խուրրիական ծագում ունեցող մի տոհմ կարողացավ հասնել արքայական իշխանության և հիմնադրեց նոր արքայատոհմ խեթական պետությունում. մ.թ.ա. XV–XIIIդդ. խեթական արքայատոհմը խուրրիական էր: Արքայատոհմի անդամները կրում էին խուրրիական անուններ, այդ թվում՝ թագաժառանգը, նախքան արքա հռչակվելը: Այս շրջանում խեթական Փոքր Ասիայում քաղաքական, մշակութային և կրոնա–պաշտամունքային կյանքում մեծ էր խուրրիների ազդեցությունը (Götte, 1957: 88ff.; Gurney, 1966: 18f.; Wilhelm, 1989: 51):

Կիցցուվատնա–Կիլիկիայում, դատելով աղբյուրներից, խուրրիները էլ ավելի ամուր կերպով հաստատվեցին: Այստեղ խուրրիական (հնարավոր է, նաև՝ արիական) արքայատոհմը հիմնադրեց պետություն, որը սերտ դաշնակցային կապերի մեջ էր գտնվում Միտաննիի հետ (Goetze, 1940: 75):

Խուրրիների միգրացիաների խնդիրը սերտորեն առնչվում է մեկ այլ էթնոսի նման շարժումներին, որի մասին տե՛ս ստորև:

Արիացիները Առաջավոր Ասիայում

Առաջավոր Ասիայում հնդիրանական ժողովուրդների հայտնվելու ժամանակի և աշխարհագրական տարածման խնդիրները հնդեվրոպաբանների աշխատություններում կարևոր տեղ են զբաղեցնում: Այս հարցին նվիրված մեծաքանակ ուսումնասիրություններում (Renfrew, 1988; Mallory, 1989 [համապատասխան հղումներով]) քիչ թե շատ հստակ է հիմնականում այս լեզվախմբի կրողների այն հատվածի մեկնաբանությունը, որը վերաբերում է հնդիրանցիների Յյուսիսային Յնդկաստանում հայտնվելուն, չնայած այստեղ էլ կան տարածայնություններ այդ իրադարձության ճշգրիտ թվագրման հարցում (մ.թ.ա. XVII դ. կամ XIII–XII դ.): Սակայն Յնդկաստանի և ժամանակակից Իրանի տարածքում հաստատված հնդիրանցիները այս լեզվախմբի միակ ներկայացուցիչները չէին, ովքեր բնակվել էին Առաջավոր Ասիայում կամ անցել էին այստեղով: Յնդիրանցիների մեկ այլ հատված վկայված է մ.թ.ա. II հազ. Առաջավոր Ասիայի մյուս տարածաշրջաններում՝ Միջագետքում, Սիրիայում, Փոքր Ասիայում, Քանաանում և Չայկական լեռնաշխարհում:

Վերջիններիս մասնագիտական գրականության մեջ տրվում են տարբեր անվանումներ՝ արիացիներ, հնդիրանցիներ, հնդարիացիներ: Այս տերմինը պայմանական է, քանի որ սրանց լեզվի վերաբերյալ առ այսօր հայտնի՝ հիմնականում անվանաբանական նյութերը թույլ չեն տալիս ճշգրտելու դրա տեղը հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի հնդիրանական լեզվախմբում: Մենք գերադասում ենք կիրառել «արիացիներ» տերմինը:

Այսպես, սեպագրական աղբյուրները (միջագետքյան, խեթական, էլ Ամարնայի եգիպտական արխիվի, Ալալախի և այլ) պահպանել են մեծաքանակ հատուկ անուններ՝ անձնանուններ, դիցանուններ, ինչպես նաև հասարակ բառեր: Անձնանունների կրողները գերազանցապես տարբեր պետությունների արքաներ և ավելի մանր պետական կազմավորումների կառավարիչներ են եղել վերոհիշյալ տարածաշրջաններում (դրանց համահավաքը և հետազոտությունը տես Mironov, 1933; O'Callaghan, 1948: 56ff.; Kronasser, 1963: 141ff.; Mayrhofer, 1966; 1974): Արիացիների ներկայության խնդիրը Առաջավոր Ասիայում մ.թ.ա. II հազ. մասնագետների շրջանում տասնամյակներ շարունակ մեծ տարածայնությունների առարկա է:

Դեռ Յ.Վինկլերը՝ խեթական մայրաքաղաքը պեղող առաջին հնագիտական արշավախմբի ղեկավարը, հակված էր ենթադրելու, որ Միտաննին առաջին արիական պետությունն է եղել (Winckler, 1910): Այս տեսա-

կետը, քիչ ավելի չափավոր և անհամեմատ ավելի ընդարձակ լեզվական հիմնավորմամբ առկա է Մ.Մայրհոֆերի աշխատություններում (Mayrhofer, 1966; 1974):

Վաղ շրջանի մասնագետների կարծիքով (Friedrich, 1928: 148; O'Callaghan, 1948: 68ff.) արիացիների զանգվածային տեղաշարժը սկզբում դեպի Յուսիսային Միջագետք, այնուհետև՝ Սիրիա և Պաղեստին չէր կարող տեղի ունենալ մինչև մ.թ.ա. XVIդ.:

Սակայն 1960–ական թվականներից սկսած Միտաննիում արիացիների դերի և ընդհանրապես նրանց ֆիզիկական ներկայության խնդիրները լուրջ քննադատության արժանացան մի շարք ուսումնասիրողների կողմից:

Ա.Կամմենհուբերի կարծիքով (Kammenhuber, 1961: 17f.), արիացիների և միտաննական խուրրիների լեզվամշակութային շփումները պետք է ընթանային ոչ թե Միտաննիում, այլ այդ պետության կազմավորումից (մ.թ.ա. XVIIIդ.) առաջ՝ Միջագետքին հարող լեռնային շրջաններում: Հետագայում նա որպես այդ արիական–խուրրիական սիմբիոզի գոյացման տարածք էր դիտում մ.թ.ա. III հազարամյակի Անդրկովկասը (Kammenhuber, 1977: 220f.): Նա գտնում էր, որ արիացի արքաները չեն կառավարել Միտաննիում: Արիական հատուկ անունների և հասարակ բառերի առկայությունը Միտաննիում և այլուր հետևանք էր Հնդկաստանի ճանապարհին արիացիների և խուրրիների ունեցած շփումների. հենց այստեղ էլ խուրրիները արիացիներից սովորել էին մարտակառքի արվեստը: Սիրիայում և Քանաանում արիական անուններ կրող արքայիկները և այլ անծիմք իրականում խուրրիներ էին, որոնց վրա դեռևս զգացվում էր նախկինում արիացիների թողած ազդեցությունը:

Ի.Դյակոնովը գտնում էր, որ 1) Միտաննիի արիացիներին վերագրվող անձնանունների, դիցանունների և հասարակ բառերի մի զգալի մասի արիական ստուգաբանությունները ինչպես հարկն է հիմնավորված չեն, 2) այդ հատուկ անունները և մյուս բառերը սեպագիր տեքստերում պահպանվել են որպես քարացած բառաձևեր, որ վկայում է տվյալ պահին «արիերեն» լեզվի՝ խոսակցական չլինելու օգտին (Дьяконов, 1970: 41слл.): Միտաննիի արիացիներին նա համարում էր ընդհանուր հնդարիական զանգվածից անջատված մի ճյուղ, որը կարող էր խուրրիների հետ փոխշփումներ ունենալ Ուրմիա լճի մերձակայքում մ.թ.ա. II հազարամյակի առաջին կեսին (նաև Аветисян, 1984: 34слл.; 2002: 19–22; Хачикян, 1985: 8): Հնագիտական նյութերի հիման վրա որպես արիացիների ելակետ մի կողմից դեպի Հնդկաստան, մյուս կողմից՝ Յուսիսային Միջագետք, Սիրիա և Քանաան Բ.Մոյշեսոնը նույնպես նշում է Ուրմիա լճի շրջանը (Moisheson, 2001: 133):

Վերոհիշյալ հեղինակների տեսակետը կիսում է նաև Մ.Մալլորին, որի կարծիքով արիերեն լեզվական նյութը Առաջավոր Ասիայում ընդամենը մեռած լեզվի հետքեր կարելի է որակել (Mallory, 1989: 42):

Հյուսիսային Միջագետքում արիացիների հայտնվելու ժամանակը մասնագետները հակված էին տեսնելու Միտաննիի կազմավորումից շատ ավելի վաղ (O'Callaghan, 1948: 69):

Արիացիների տեղաշարժերի ուղղությունները ունեն նաև բավական լավ հնագիտական հիմնավորում: Դեռ ժամանակին նկատվել էր Հնդկաստանում մ.թ.ա. II հազ. տարածված այսպես կոչված «վեդայական գունագարդ խեցեղենի» և «Ուրմիայի խեցեղենի» (մ.թ.ա. III հազ. վերջ – II հազ. սկիզբ) միջև եղած ակնառու կապը (հղվում է ըստ Moisheson, 2001: 132f.): Նման խեցեղեն է հայտնաբերվել նաև ուշբրոնզեդարյան Հյուսիսային Միջագետքում և Լևանտում, այսինքն այն ժամանակաշրջանում, երբ այստեղ հիշատակվում են մեծաքանակ արիական անուններ: Մ.թ.ա. II հազ. վերջերին այս խեցեղենը առկա է Իսրայելի հարավում (Aharoni, 1982):

Վերոհիշյալ հետազոտություններից հետո անցած ժամանակաշրջանում տարբեր մասնագետներ կրկին անդրադարձան արիական խնդրին: Նախ Մ.Մայրիոֆերը հանդես եկավ Ի.Դյակոնովի ժխտողական հողվածի դեմ (տես վերը): Նրա տեսակետը աջակցություն ստացավ ի դեմս Թ.Գամկրելիձեի և Վյաչ. Իվանովի հիմնարար աշխատության: Վերջիններիս կարծիքով, Միտաննիում արիական բարբառը ոչ թե մահացած լեզու է եղել, այլ օգտագործվել է սոցիալական մի որոշակի խմբի կողմից (Gamkrelidze and Ivanov, 1985):

Վերջապես հարկ է նշել առաջատար խուրրիագետ–խեթագետ Գ.Վիլհելմի մոտեցումը Միտաննիի արիացիների խնդրին, որը կիսում են նաև այլ մասնագետներ (Wilhelm, 1989: 17; 1995: 1246f.; Kühne, 1999: 209f. և այլն): Նրա կարծիքով, դժվար է Միտաննիում, խեթական տերությունում և այլուր հայտնվող արիական լեզվական ազդեցության հետքերը վերագրել միայն դարեր առաջ հեռավոր Անդրկովկասում կամ մի այլ վայրում խուրրիների և արիացիների միջև ընթացած շփումներին: Մանավանդ որ արիական լեզվական նյութերը Միտաննիում հայտնվում են այստեղ խուրրիների վկայվելուց առնվազն 700 տարի հետո միայն, այն է՝ մ.թ.ա. 1500 թ. մոտերքում: Եթե խուրրիներն ու արիացիները բավական երկար են շփվել Անդրկովկասում և հետո՝ դարեր անց Միտաննիում առկա են արիական ազդեցության հետքեր, ապա հակառակը՝ խուրրիերենի հետքերը բացակայում են Հնդկաստանում: Այսինքն, կարելի է վստահորեն խոսել միակողմանի՝ ազդեցության և Միտաննիում արիացի-

ների ուշ հայտնվելու մասին: Հեղինակը գտնում է, որ արիացիները պետք է Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջաններից՝ խուրրիական նոր խմբերի հետ միասին մ.թ.ա. XVII–XVIդդ. ներթափանցեին հետագայի Միտաննիի տարածք և կարևոր դեր խաղային այդ պետության ձևավորման գործում: Միտաննիում և այլուր բնակվող արիացիների խմբերը ավելի ուշ շրջանում ծուլվել են խուրրիների մեջ:

Ինչպես տեսնում ենք վերը հղված կարծիքներից, այսօր մասնագետները իրավացիորեն հակված են Առաջավոր Ասիայում «արիական» էթնիկական խմբի լեզվական հետքերը համարելու դրա կրողների ակտիվ ներկայության արդյունք, այլ ոչ ինչ–որ մի ժամանակ Անդրկովկասում կամ հյուսիս–արևմտյան Իրանում խուրրիների և «արիացիների» միջև ընթացած շփումների հետևանք: Որևէ հիմք չկա ենթադրելու, որ դարեր առաջ Միջագետքից այդքան հեռու ընկած շրջաններում ընթացած շփումները կարող էին խուրրիների միջնորդավորմամբ գոյատևել հատուկ անունների և այլ բառածների տեսքով Միջագետքում և մյուս տարածքներում: Այսինքն, անհրաժեշտ է վստահորեն արձանագրել, որ «արիական» անուններ կրողները իրականում հենց արիացիներ էին, այլ ոչ խուրրիների մոտ ինչ–ինչ հեղինակություն վայելած արիացիների հիշատակը հարգելու միտումնի արդյունք:

Հաջորդ հետևությունը, որը խիստ կարևոր է աշխատության առջև դրված խնդրի հետազոտության տեսանկյունից, խուրրիների և արիացիների սերտ կապն է: Առաջավոր Ասիայի բոլոր երկրներում, որքան որ թույլ են տալիս գրավոր աղբյուրները, այս երկու ժողովուրդները հիշատակվում են կողք–կողքի: Կարելի է որոշակիորեն խոսել խուրրի–արիական համագործակցության մասին, մի բան, որ ենթադրում է նրանց միջև դարերի ընթացքում ձևավորված լեզվա–մշակութային և այլ ընդհանրությունների առկայության օգտին:

Դատելով տարբեր բնույթի գրավոր աղբյուրներից, խուրրիները քանակապես գերազանցում էին արիացիներին, սակայն վերջիններս, շնորհիվ ռազմաքաղաքական ավելի բարձր կազմակերպման մակարդակի, կազմում էին բնակչության վերնախավը ինչպես Միտաննիում, այնպես էլ սիրիական, պաղեստինյան և այլ մանր իշխանություններում (O'Callaghan, 1948: 64ff.; Kassis, 1965: 267):

Արիացիների ակտիվ դերը Միտաննիում, Սիրիայում և այլուր, բացի հատուկ անուններից, հառնում է նաև մասնագետների կողմից ընդունվող հետևյալ իրողությունից: Խեթական մայրաքաղաք Խաթթուսասի պեղումների ընթացքում հայտնաբերված մի տեքստ («Կիկկուլիի տրակտատը» – Kammenhuber, 1961; Starke, 1995) իրենից ներկայացնում է ծիավարության ձեռնարկ, որտեղ բոլոր մասնագիտական տեր-

մինները բացատրվում են միայն հնդիրանական լեզուների հիման վրա: Հատկանշական է, որ նույն ժամանակներում (մ.թ.ա. XIVդ.) Հյուսիսային Միջագետքի խուրրիաբնակ Նուզի քաղաքից հայտնաբերված տեքստերում շատ են ձիերին վերաբերող արիական տերմինները (Mayrhofer, 1966: 17ff.; 1974: 29f.; Kammenhuber, 1968: 211f.): Խուրրիների կողմից կիրառվող ծիսաբուժական տերմինների առկայությունը կարող է վկայել այս ասպարեզում արիացիների ունեցած հեղինակության օգտին: Արիացիները պետք է ծիսաբուժության և դրա հետ անմիջականորեն առնչվող մարտակառքերի խոշոր մասնագետներ լինեին:

Վաղուց ի վեր Առաջավոր Ասիայում երկանիվ թեթև մարտակառքերի մուտքը ավանդաբար կապվում էր հնդեվրոպացիների, մասնավորապես արիացիների հետ: Առաջիններից մեկը գերմանացի հնագետ Գ.Հերմեսն էր, որի կարծիքով վերոհիշյալ տիպի մարտակառքը ստեղծվել էր Կովկասյան լեռներից հարավ՝ Արևելյան Անատոլիայում (= Հայկական լեռնաշխարհ – Հ.Ա.) (Hermes, 1935: 803ff.; 1936: 364ff.): Այս տեսակետը, աննշան վերապահումներով, ընդունում էր Ֆ.Հանչարը (Hancar, 1956: 472ff.): Հաշվի առնելով մարտակառքի և ծիսաբուժության հետ կապված տերմինների արիական ծագումը, իրավացիորեն հենց արիացիներն էին համարվում մարտակառքի ստեղծողները (Potratz, 1939; O'Callaghan, 1948: 69):

Հետագայում ամերիկյան արևելագետ Ռ.Դրյուսը, հենվելով նախորդ ուսումնասիրությունների, ինչպես նաև հնդեվրոպացիների տեղաշարժերի և տարբեր տարածաշրջաններում (Միջագետք, Հունաստան, Փոքր Ասիա) երկանիվ մարտակառքի հայտնվելու ժամանակագրության վրա, հանգեց այն եզրակացության, որ այդ տիպի մարտակառքի հայրենիքը Հայկական լեռնաշխարհն էր (Drews, 1988: 119ff.). որպես դրա վառ օրինակ, նա բերում է Լճաշենից հայտնաբերված հայտնի մարտակառքի օրինակը:

Առաջավոր Ասիայում երկանիվ մարտակառքի հայտնվելու առնչությամբ անհրաժեշտ է նշել անցյալի ուսումնասիրողների որոշ տեսակետներ: Այսպես, դեռ 1940-ական թվականներին նկատվել էր (O'Callaghan, 1948: 134), որ հին եգիպտոսի XVIII դինաստիայի փարավոնների օրոք մարտակառքերը կամ կամոնավոր կերպով ներմուծվում էին դրսից (փարավոն Ամենհոտեպ II-ը իշխատակիւմ էր Նախարինան = Միտաննի), կամ դրա պատրաստման համար անհրաժեշտ փայտանյութը բերվում էր Միտաննիից հյուսիս ընկած լեռներից: Ավելորդ է նշել, որ «Միտաննիից հյուսիս գտնվող լեռները» Հայկական լեռնաշխարհն է: Իտալիայի Ֆլորենցիա քաղաքի թանգարանում պահվող եգիպտոսից

բերված մ.թ.ա. XVդ. մարտակառքի փայտի քիմիական վերլուծության արդյունքում պարզվել է, որ այն ծագում էր Կասպից և Սև ծովերի միջև ընկած տարածքներից (Schaefer, 1931: 730ff.; Dittmann, 1934: 249ff.):

Չնայած մասնագետների շրջանում քիչ չեն այնպիսիք, ովքեր գտնում են, որ երկանիվ թեթև մարտակառքերը ստեղծվել են Միջագետքում դեռևս մ.թ.ա. III հազ. վերջերին – II հազ. սկզբներին և դրանց հեղինակները արիացիները չեն (Nagel, 1966; Diakonoff, 1971: 91f.; Littauer and Crouwel, 1979: 51,61), սակայն, ի հավելումն վերը բերված փաստարկների, անհրաժեշտ է նշել մի անժխտելի փաստ, որը վկայում է այդ ենթադրության դեմ:

Միտաննիում, Սիրիայում և Պաղեստինում երկանիվ թեթև մարտակառքի կառավարները, որոնք իրենցից ներկայացնում էին ժառանգական իշխանությամբ օժտված ռազմական վերնախավը, կոչվում էին *maryannu*: Այս բառի հիմքում ընկած է, մասնագետների մեծ մասի կարծիքով (Winckler, 1910: 291ff.; Mayrhofer, 1966: 19; 1974: 16; Kammenhuber, 1968: 222f.; Diakonoff, 1971: 76; Laroche, 1980: 168 և այլն), հին հնդկ. *márya*– «երիտասարդ մարդ, պատանի» բառը (Ավեստայում «տղամարդկանց խմբի անդամ»): Կարևոր է Վ.Օլբրայթի այն դիտարկումը, ըստ որի հիքսոսյան արքա խիանի «պատանիների արքա/իշխան» տիտղոսը համահունչ է հնդիրանական *márya* «պատանի» բառին. հին հնդկական Ինդրա աստծո ուղեկիցները՝ *marut*–ները, որոնք արշավում էին մարտակառքերով, կոչվում էին *máryas* (Albright, 1930–31: 217ff.): Ավելին, նա մարտակառքին լծված ծիու՝ սեմական բառը (քանաանյան *sás*, արամեական *sásya*, աքքադ. *sisu*) բխեցնում էր սանսկրիտի *aswas* «ծի» բառից:

Եթե մ.թ.ա. XVI–XIIIդդ. Միջագետքի, Սիրիայի և Քանաանի բանակների գլխավոր հարվածային ուժը կազմող մարտակառքերի կառավարները նշվում էին հնդիրանական բառով, ապա առնվազն տարօրինակ կլիներ այդ զինատեսակի ստեղծողը համարել ուրիշներին:

Չի կարելի անտեսել նաև այն փաստը, որ Հայկական լեռնաշխարհում հնագիտական ուսումնասիրությունները վկայում են ձիեր լծած սայլերի առկայության օգտին դեռևս մ.թ.ա. IV հազ. (Gamkrelidze and Ivanov, 1985: 12f.): Դժվար չէ նկատել, որ ձիասայլի հետագա էվոլյուցիան իրոք կարող էր հանգեցնել դրա կատարելագործմանը և հարմարեցմանը ռազմական գործողություններին: Հայկական լեռնաշխարհը պատմական բոլոր ժամանակներում հայտնի էր որպես ձիաբուծության կարևորագույն կենտրոն, որտեղից, մասնավորապես, հինարևելյան դարաշրջանում, հարևանները մշտապես մեծ քանակությամբ ձիեր էին ներ-

մուծում հարկի կամ ռազմավարի միջոցով (Арутюнян, 1964: 139–204; Fales and Postgate, 1995: N.112):

Հիքսոսյան խնդիրը

Խուրրի–արիական միգրացիաների աշխարհագրական տարածման և ազդեցության աստիճանի գնահատման համար կարևոր նշանակություն ունի հիքսոսյան խնդիրը:

Համաձայն հին եգիպտացի պատմիչ Մանեթոնի, որի աշխատությունից առանձին հատվածներ պահպանվել են հրեա պատմիչ Յուսեփոս Ֆլավիոսի մոտ (Jos.Flav., *Contra Apionem*.I.14.75–79), հիշատակվում է եգիպտոսի թագավորության պատմության մի իրադարձություն:

«... և անսպասելի, Արևելքի շրջաններից, անհայտ ծագման նվաճողները արշավեցին վստահ մեր երկրի նկատմամբ հաղթանակում: Իրենց հիմնական ուժով նրանք հեշտությամբ հաղթեցին երկրի կառավարիչներին, հետո անողորմաբար հրդեհեցին մեր քաղաքները, հողին հավասարեցրին աստվածների տաճարները և տեղաբնիկներին վերաբերվում էին դաժան թշնամությամբ, կոտորելով ոմանց, իսկ մյուսների կանանց և երեխաներին ստրկության քշելով: Ի վերջո նրանք իրենցից մեկին, որի անունն էր Սալիտիս, արքա նշանակեցին ...»:

Հիքսոսների դեմ Վերին Եգիպտոսի (Թեբե մայրաքաղաքով) ֆարավոնների տևական պայքարն արտացոլող մեծաքանակ տեքստերը (Redford, 1997: 1ff.) վկայում են այն մասին, որ պատերազմները սկզբում ընթանում էին հիքսոսների օգտին և միայն Կամոսի և Յախմոս I-ի շարունակական ջանքերի շնորհիվ հիքսոսները ստիպված էին հեռանալ Եգիպտոսից:

Մանեթոնի մոտ Եգիպտոսը նվաճած ժողովուրդը կոչվում է հունականացված hyksos անվանումով, որը եգիպտերեն Heqau-Khasut-ի համարժեքն է: Վերջինս դեռևս Միջին թագավորության տեքստերում նշանակում էր Քանաանի և Ամուրրուի (Փյունիկիա) իշխաններին: Կարևոր է նշել, որ վերոհիշյալ երկրների բնակիչներին եգիպտացիք սովորաբար անվանում էին ‘Amu և Retenu (վերջինս = Պաղեստին), այլ ոչ հիքսոս (Oren, 1997: XXI): Բնականաբար, հիքսոս բառը էթնիկական խմբի անվանում չէ, այլ մի հավաքական տերմին, որը նշում էր ինչ–որ կոնկրետ տարածքի կառավարիչներին («օտար երկրների կառավարիչներ»): Առաջարկվել է Եգիպտոսի հիքսոսներին տրվող այս տերմինը համարել ոչ թե ողջ բնակչության, այլ միայն արքաների հավաքական անվանում:

Հիքսոսների կողմից եգիպտոսի նվաճումը, համաձայն «ստորին ժամանակագրության» (Krauss, 1985), թվագրվում է մ.թ.ա. 1650–ական թվականներով: Ըստ Մանեթոնի, հիքսոսների տիրապետությունը եգիպտոսում տևել էր 108 տարի, որից հետո նրանք վտարվել էին երկրից XVIII դինաստիայի հիմնադիր փարավոն Յախմոսի կողմից: Հիքսոսների տիրապետության ժամանակագրության վերաբերյալ կան նաև այլ տեսակետներ: Այսպես, Բ.Քիթչը (Kitchen, 1987: 44f.) առաջարկում է մ.թ.ա. 1648–1637թթ. կամ 1637–1629թթ., Վ.Հելքը (Helck, 1987: 25)՝ մ.թ.ա. 1623–1515թթ.: Սակայն այս տարբերությունները զգալի չեն և չեն կարող փոխել ընդհանուր պատկերը:

Խուրրի–արիացիների և հիքսոսների միջև տարբեր մասնագետների կողմից ենթադրվող առնչակցությունը առաջին հերթին հենվում է ժամանակագրական համապատասխանության վրա: Հայտնի է, որ խուրրի–արիական տեղաշարժերը դեպի Սիրիա տեղ են գտել մ.թ.ա. XVIII–XVIIդդ.: Աշուրի արքա Շամշիադադ I–ի կառավարման վերջերին (մ.թ.ա. XVIIIդ. կեսեր) ժաման. Տուր Արդին լեռների շրջանը և Ջագիրան արդեն գտնվում էին խուրրիների ձեռքին, որի հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ նրանք արագորեն տարածվում էին Բալխիսի, միջին Եփրատի և Օրոնտեսի հովիտներում (Wilhelm, 1989: 19f.): Մ.թ.ա. XVIIդ. այդ ժողովուրդներն արդեն տիրում էին Սիրիայի մեծ մասին, որտեղ քիչ ավելի ուշ գրավոր աղբյուրները հիշատակում են մեծաքանակ խուրրիական իշխանություններ՝ գերազանցապես արիացի կառավարիչների գլխավորությամբ (տես ստորև՝ «Սիրիայի և Քանաանի ժողովրդագրությունը և քաղաքական իրավիճակը մ.թ.ա. XV–XIIIդդ.» ենթաբաժինը):

Հիքսոսների և խուրրի–արիացիների առնչակցության խնդրում կարևոր է նշել հետևյալ հանգամանքները:

Հայտնի է, որ հիքսոսների գլխավոր հենակետը, նախքան եգիպտոս արշավելը, գտնվել է Պաղեստինում: Եգիպտական աղբյուրները որպես այդպիսին դիտում էին Պաղեստինում գտնվող Շարուխեն քաղաքը (= ժաման. *Թել էլ–Աջուլ* հնավայրը)՝ (Kempinski, 1974: 145ff.): Ա. Կենպինսկին և Մ. Բիտակը առաջարկում են Շարուխենը համարել եգիպտոսում հաստատված հիքսոսյան պետության (Ավարիս մայրաքաղաքով) իշխող դինաստիայի ենթադինաստիա (XVI դինաստիա) (Kempinski, 1974: 145ff.; Bietak, 1997: 113): Պաղեստինում հիքսոսյան տիրապետության շրջանում հնագիտական ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս եզրակացնելու նախորդ փուլի համեմատ բնակչության մեծ աճի, ինչպես նաև ամրաշինության ծավալման մասին: Ըստ ամենայնի, այս շրջանի

Պաղեստինում ստեղծվել էր բավական հզոր պետականություն, որն աչքի էր ընկնում ռազմականացման բարձր մակարդակով:

Միջին բրոնզեդարի վերջին՝ III փուլում (մ.թ.ա. 1650–1550թթ.), ըստ 1990–ական թվականների հնագիտական ուսումնասիրությունների տվյալների, հայտնի էր 337 բնակավայր, որոնցից 16–ը խոշոր քաղաքներ էին՝ շուրջ 73,000 բնակչությամբ: Այդ 16 քաղաքներում ապրում էր բնակչության շուրջ 52 տոկոսը. ընդհանուր բնակչությունը կազմում էր մոտավորապես 140,000 մարդ (Dever, 1997: 290):

Վերը բերված տվյալներից երևում է, որ այստեղ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում գոյություն ուներ կազմակերպված լուրջ պետականություն կամ առնվազն միմյանց հետ դաշնակցային հարաբերությունների մեջ գտնվող մանր պետությունների մի շղթա: Ենթադրվում է, որ դրանց թիվը կարող էր բավական մեծ լինել (Bietak, 1997: 115): Այնինչ դրանից առաջ ռազմաքաղաքական և տնտեսական առումով Պաղեստինը իրենից ներկայացնում էր երկրորդական նշանակություն ունեցող տարածաշրջան: Բնական է ենթադրել, որ Պաղեստինում վերը նշված փոփոխությունները պետք է որոշակիորեն պայմանավորված լինեին զգալի քանակությամբ եկամտո բնակչության առկայությամբ:

Հիքսոսյան արքաների և այլ անծանց անունների ստուգաբանությունը նույնպես որոշակի դեր ունի հիքսոսների էթնիկական պատկանելության հարցի պարզաբանման գործում: Այս հարցում մասնագետների շրջանում մեծ տարակարծություններ կան:

Հայտնի սեպագրագետ Ա.Գյոթցեն համոզված էր, որ հիքսոսները խուրրիներ էին, որոնք տեղաշարժվելով, հասել–նվաճել էին Եգիպտոսը (Götze, 1928: 21)

Վ.Օլբրայթը հիքսոսներին համարում էր հնդիրանցիներ, նշելով, որ, անկախ սեմական տարրի ներկայությունից, չի կարելի արհեստականորեն մեծացնել վերջիններին դերը հիքսոսյան արշավանքում: Նա միաժամանակ, որպես հիքսոսների՝ հնդիրանական ծագումը բացահայտող փաստարկներ, նշում էր մարտակառքերի և ուղղանկյունաձև ամրացված ռազմական ճամբարների ներմուծումը Եգիպտոս (Albright, 1930–31: 218f.):

Գերմանացի եգիպտագետ Յ.Շտոկը (Stock, 1942: 70ff.) գտնում էր, որ հիքսոսյան արքաները ծագումով հիմնականում արիացիներ էին, բայց կային նաև խուրրիներ և սեմիտներ: Ավելի վաղ այդ կարծիքը զգուշավորությամբ արտահայտել էր Ռ.Էնգբերգը (Engberg, 1939: 40ff.):

Վ.Հելքի կարծիքով (Helck, 1971: 101ff.), հիքսոսյան փարավոնների

մեծ մասի անունները չեն կարող բացատրվել սեմական լեզուների և եգիպտերենի հիման վրա:

Կ.Ռեդֆորդը, որն այնքան էլ հակված չէր հիքսոսյան անվանաբանության մեջ տեսնելու սեմականից բացի այլ ծագման անուններ, այնուամենայնիվ ենթադրում էր խուրրիական և արիական անունների որոշ հետքեր (Redford, 1970: 21): Այսպես, հետևելով Կ.Ուորդին (Ward, 1975: 362f.), նա K'ndy անվան մեջ տեսնում էր խուրրիական Կունտայա (Kuntaya) անունը: Նույն կերպ Snsk անունը նա համադրում էր արիական Սունասսուրայի (Sunaššura) հետ (այս համադրությունը առաջարկել էր Մ. Մայրհոֆերը Mayrhofer, 1966: 29; Redford, 1970: 21): Նա, հիքսոսյան անունների հիմքում տեսնելով Լևանտյան ծովափի սեմական ինչ-որ ժողովրդի լեզու, այնուամենայնիվ ենթադրում էր, որ որոշ անուններ ունեն հստակ ոչ-սեմական ծագում (այն է՝ խուրրիական): Կարևոր է նշել հեղինակի այն մոտեցումը, ըստ որի հիքսոսյան մի շարք անուններ ըստ էության ոչ թե անձնանուններ են, այլ եգիպտացի գրիչների կողմից հիքսոսներին տրված եգիպտերեն մակդիրներ: Այսինքն, դրանք պետք է իրականում այլ կերպ հնչեին: Հիքսոսների զանգվածում խուրրիական տարրի առկայության մասին նշում է նաև Մ.Բիտակը (Bietak, 1997: 113):

Հիքսոսների զանգվածում խուրրիների և հնդարիացիների գեկավար դերի մասին ենթադրությունը առկա է նաև հայ սեպագրագետ Յ.Ավետիսյանի հետազոտությունում (Ավետիսյան, 2002: 22–23):

Հիքսոսների սեմական, ավելի ճշգրիտ՝ ամորեական ծագումը ենթադրում է նաև Է.Օրենը (Oren, 1997: p.XVI):

Անհրաժեշտ է նշել հիքսոսների և հրեաների առնչակցության օգտին առկա այն տեսակետը, որ առաջ էր քաշել դեռ մ.թ.ա. 10. հրեա պատմիչ Յովսեփոս Ֆլավիոսը: Նա կարծում էր, որ հիքսոսյան արշավանքը հանդիսացել է հրեաների՝ եգիպտոս մտնելու և հետո վերադարձի (Exodus) մասին Աստվածաշնչի տեղեկության հիմքը: Մեծ թվով մասնագետներ կիսում են Ֆլավիոսի վարկածը (Gardiner, 1961: 156; Breasted, 1964: 184; Helck, 1962: 92ff.; Astour, 1967: 98f.; Biemson, 1978 և այլն): Մի շարք մասնագետներ համաձայն չեն դրա հետ (Engberg, 1939; von Beckerath, 1964: 117; Van Seters, 1966: 192; Sauer, 1986 և այլն):

Հիքսոսյան անունների հարցում մասնագետների առաջարկած իրարամերձ կարծիքների համադրումը առայժմ հայտնի անվանաբանական նյութերի հետ թույլ է տալիս հանգելու հետևյալ եզրակացության:

Իրոք այդ անունների շարքում գերիշխողը սեմականն է: Դա միաժամանակ կարող է վկայել հիքսոսների զանգվածում սեմական տարրի մեծ տոկոսի օգտին: Սակայն խուրրիական (հնարավոր է՝ նաև արիական)

անունների թեկուզ փոքր քանակը այնուամենայնիվ կարող է նշել վերջիններիս մասնակցությունը մ.թ.ա. XVIIդ. եգիպտոսի նվաճմանը, ընդ որում որպես գերիշխող էթնիկական տարրի: Անհրաժեշտ է հիշատակել նաև մի կարևոր հանգամանք: Դա եգիպտական հիերոգլիֆային գրի առանձնահատկությունն է, որը, ի տարբերություն սեպագրի, թույլ չի տալիս ներկայացնելու ծայնավորները: Բացառված չէ, որ եգիպտական գրիչները կարող էին իրենց համար օտար և դժվարըմբռնելի անունները հարմարեցնել սեփական գրչական ավանդույթին և արդյունքում ոչ-սեմական և քամական անունները աղավաղվեին այնքան, որ մերօրյա մասնագետները դրանք ընկալեին որպես սեմական:

Մեր կարծիքով, հիքսոսների կապը խուրրիների և արիացիների հետ ժխտող մասնագետները, նախապատվությունը տալով հիքսոսյան անձնանունների կասկածելի ստուգաբանությանը, անտեսում են Մանեթոնի վերոբերյալ հաղորդումը այն մասին, որ հիքսոսները «անհայտ ծագում» ունեին: Չարկ է նշել, որ եգիպտացիք Պաղեստինի և Չարավային Սիրիայի ժողովուրդների հետ լավ ծանոթ էին դեռևս Չին թագավորության շրջանից (մ.թ.ա. XXVIII–XXIIIդ.): Ինչ վերաբերում է հիքսոսյան արշավանքին անմիջականորեն նախորդող ժամանակներին, ապա հայտնի են Միջին թագավորության արքա Սենուսերթ III–ի արշավանքները այս ուղղությամբ, մասնավորապես Պաղեստինում (Գեզեր) եգիպտական փարավոնի փոխարքայի առկայությունը (Breasted, 1964: 136ff., 156ff.): Եգիպտացիք այս շրջանների բնակչության հետ սերտ փոխհարաբերություններ ունեին: Իսկ դա նշանակում է, որ Քանաանի բնակիչները եգիպտացիների համար «անհայտ» չէին կարող լինել: Այդպես կարող էին հորջորջվել միայն նրանք, ում հետ եգիպտացիները նախկինում չէին շփվել: Բացի այդ, նշվել է, «հիքսոս» տերմինով բնորոշվում էին ոչ թե հիքսոսյան արշավանքի բոլոր մասնակիցները, այլ միայն նրանց առաջնորդները (տես վերը):

Հիքսոսների էթնիկական պատկանելության կամ ուղղակի դրանց կազմում ոչ սեմական տարրի մասին որոշակի տեղեկություն են պահպանել հիքսոսյան դարաշրջանի հնագիտական նյութերը: Դրանք հիմնականում ի հայտ են եկել Նեղրսի Դելտայի արևելքում գտնվող հիքսոսյան մայրաքաղաք Ավարիսը (= ժաման. *Թել էլ Դարա'ա* հնավայրը) և հարակից հնավայրերի (*Ինշաս*, *Թել էլ Ֆարաշա*, *Թել էլ Մասքուբա* և այլն) պեղումներից (Bietak M., 1975; 1984; 1997):

Չնագիտական նյութերից հատկանշական են հատկապես ձիազգիների ծիսական թաղումները: Հիքսոսյան փուլի դամբարաններում, ի տարբերություն նախորդ շրջանի, հաճախակի հանդիպում են ձիերի և էշերի թաղումները: Ընդ որում դրանք զրված են կողք-կողքի, իսկ

դամբարանի հատակագիծը շատ նման է մարտակառքի: Մի շարք դեպքերում մարդիկ և ձիերը թաղված են միասին, որ վկայում է հօգուտ այն ենթադրության, որ տվյալ պարագայում գործ ունենք ձիերի զոհաբերության հետ (**Bietak, 1968: 91,98**), մի բան, որ հատուկ չէր ոչ հին եգիպտական, ոչ էլ սիրիա-պաղեստինյան տարածաշրջանի սենական բնակչությանը:

Հիքսոսյան դարաշրջանի դամբարանների (եգիպտոսում, Պաղեստինում և Սիրիայում) նյութերի կարևոր առանձնահատկությունը տարբեր գինատեսակների առկայությունն է՝ ձիեր, մարտակառքեր, շքեղ դաշույններ և սրեր, որոնք արդեն ուշբրոնզեդարում սկսում են գերիշխել նշված տարածաշրջանում (**Van Seters, 1966: 56f.; Bietak, 1968: 106ff.**): Անհնար է այս առնչությամբ շրջանցել վերը նշված մշակութային երևույթների ակնհայտ առնչակցությունը Հայկական լեռնաշխարհի նմանօրինակ իրերին (տես **Գլուխ I**), նաև հատկապես մարտակառքերի և ձիերի հարցում, որոնք մասնագետների մեծ մասի կողմից իրավացիորեն դիտվում են որպես խուրրի-արիական գերակայություն (տես վերը՝ «Արիացիները Առաջավոր Ասիայում» ենթաբաժինը): Չափազանց դժվար է այս երևույթները համարել Լևանտի (Սիրիա, Պաղեստին) ժողովուրդների նյութական մշակույթի ինքնուրույն զարգացման արդյունք, մանավանդ որ այս տարածքի հյուսիսային մասը արդեն իսկ մ.թ.ա. XVIII–XVIIդդ. հիմնավորապես խուրրիականացել էր (նաև՝ արիականացել) (տես վերը՝ «**խուրրիները Միջագետքում, Սիրիայում և հարակից շրջաններում մ.թ.ա. III հազ. վերջերին – II հազ. սկզբներին**» ենթաբաժինը):

Հիքսոսների մշակույթում Հայկական լեռնաշխարհի հասարակությունների մասնակցության լավագույն դրսևորումներից մեկը պետք է համարել Ավարիսից շուրջ 10կմ հեռու գտնվող *Սալխիյա* հնավայրում պեղված արքայական դամբարանի կարևորագույն գտածոն: Դա էլեկտրումից (ոսկու և արծաթի համաձուլվածք) պատրաստված թագն է (ավելի ճիշտ՝ գլխանոց), որի շուրջըլորը պատկերված են եղնիկներ և եղջերու: Մ.Բիտակը այս իրի ավելի վաղ համարժեքն է համարում կենտրոնական Փոքր Ասիայի Ալաջաիոյուք հնավայրից հայտնի իրը, նաև Յերիխոնից հայտնաբերված կավանոթի վրա պատկերված տղամարդու գլխանոցը (**Bietak, 1979: 242f.**): Սակայն հարկ է նշել այն, որ նման մոտիվներով մի իր է հայտնաբերվել ՀՀ-ում՝ Լոռի բերդի դամբարաններից մեկում (**Ղևեջյան, 1982**): Նշված իրերի նմանությունը յուրահատկության տեսանկյունից ակնհայտ է և այստեղ միանշանակ կարելի է խոսել դրանց ստեղծողների միջև էթնիկական առնչակցության մասին:

Չափազանց կարևոր են Քանաանի տարբեր հնավայրերից այս ժա-

մանակաշրջանին վերաբերող նյութերը, հատկապես մետաղյա գտածոները, որոնք խիստ բնութագրական են Անդրկովկասի գրեթե բոլոր հնավայրերի համար: Անդրկովկասի հնավայրերում դրանց մեծ տեսականումի շարք ներկայացուցիչներ (միածուլլ, շուրջ կես մետր երկարությամբ սրեր, մարտակառքերի և սայլերի վրա դրվող եղջերվակերպ և ցլակերպ արծանիկներ և այլն) առկա են. օրինակ, Գազայում և Եգիպտոսում (Мартиросян, 1964: 108слл.):

Հիքսոսյան մշակույթի հետագա ուսումնասիրությունները կարող են վեր հանել էլ ավելի ընդարձակ առնչություններ, սակայն եղածն էլ թերևս բավական է ենթադրելու խուրրիների, արիացիների և նրանց միջև առկա կապերի մասին:

Սիրիայի և Քանաանի ժողովրդագրությունը և քաղաքական իրավիճակը մ.թ.ա. XV–XIIIդդ.

Սիրիայում և Քանաանում խուրրի–արիական և դրա հետ անմիջականորեն առնչվող հիքսոսյան տեղաշարժերի գնահատման տեսանկյունից չափազանց կարևոր են այս տարածաշրջանի ժողովրդագրական իրավիճակն արտացոլող գրավոր աղբյուրների տեղեկությունները: Դրանք պահպանվել են գերազանցապես 1887թ. հայտնաբերված եգիպտական էլ–Ամարնայի սեպագրական արխիվի նամակներում (Knudtzon, 1915): Այս նյութերի հետազոտությունը (Mironov, 1933: 140ff.; Dumont, 1947; Gordon, 1947: 1ff.; O'Callaghan, 1948: 59ff.; Campbell, 1960: 2ff.; Albright, 1966: 8ff.; Laroche, 1966 passim; և այլն) թույլ է տվել առանձնացնելու մեծաքանակ արիական (որոշ դեպքերում նաև խուրրիական) անձնանուններ, որոնց կրողները, դատելով ուղղակի վկայություններից, կազմում էին մ.թ.ա. XIV–XIIIդդ. Պաղեստինի և Սիրիայի բնակչության իշխող վերնախավը: Անձնանուններից բացի կան նաև մի շարք հնդիրանական տեղանուններ:

Ստորև ներկայացնենք Սիրիայի և Քանաանի տարբեր քաղաքական միավորների այն կառավարիչների անունների և տեղանունների ցուցակը, որոնք հաստատապես արիական են

Սիրիա և Ամուրրու (Փյունիկիա)

- Aitagama – Քաղեշի իշխան (Mironov, 1933: 187; O'Callaghan, 1948: 59, N.41). = հնդկ. eta-gama «արագ քայլող».
- Abiradda – Բարգայի իշխան (Dumont apud O'Callaghan 1948: 59, N.40). = հնդկ. abhi-rata «գոհ(ացած)»:
- Ariwana – Արինայի իշխան (Dumont apud O'Callaghan 1948: 60, N.43) (խուրրիական կամ արիական – Laroche, 1966: 39 N.129). = հնդկ. ari-vana «թշնամիներ որոնող».
- Artaya – Արինայի իշխան (Dumont apud O'Callaghan 1948: 60, N.45; Laroche, 1966: 42 N.151). = հնդկ. rtayant «սրբազան օրենքին հետևող».
- Artamanya – Չիրիբազանիի կառավարիչ (Mironov, 1933: 171; Dumont apud O'Callaghan, 1948: 60 N.44) = իրան. artamanya, հնդկ. rta-manya «ճշմարտությունը հիշող» կամ «աստվածային օրենքին ձգտող».
- Arzawiya – Ուլխիցցիի կառավարիչ (Mironov, 1933: 171f.; O'Callaghan, 1948: 60 N.46) = հնդկ. arjavya «ազնվություն, ուղղամտություն».
- Bayawa – Իշխան Սիրիայում (Dumont apud O'Callaghan, 1948: 60 N.48) = հնդկ. vavaya «Վայուից (քանու աստված) տրված» կամ «Վայուի որդի».
- Piriyašsuma – Կանիտխիի իշխան (Dumont apud O'Callaghan 1948: 60, N.50; Laroche, 1966: 145 N.1013). = հնդկ. virya-šsuma «խիզախության (լուսնի) աստվածը».
- Piriyaššura – Ուզարիտի՝ արքայազն (Dumont apud O'Callaghan 1948: 58, N.24; Laroche, 1966: 145 N.1014). այս անունը առկա է նաև Նուզիում (Gelb, Purves, MacRee, 1943: 245,260) = հնդկ. viryasura «խիզախության աստվածային ոգին».
- Biriyawaza – Ուպեի իշխան (Mironov, 1933: 172; Dumont apud O'Callaghan, 1948: 60 N.51) = հնդկ. virya-vaja «նա ով տիրում է խիզախության պարզին»;
- Սիրոնուփի մոտ՝ Namyawaza (p.176f.).
- Patuzana – Իշխան Սիրիայում (Dumont apud O'Callaghan, 1948: 61 N.61) = հնդկ. Patu-jana «խելոք, խորանանկ մարդ».
- Šumittara – Կարքենիշի իշխան (Mironov, 1933: 178; Dumont apud O'Callaghan 1948: 61, N.65; Laroche, 1966: 165 N.1174). = հնդկ. sumitra «լավ ընկերներ ունեցող» կամ sumidha «առատածեղն».
- Šutatarra – Քաղեշի կառավարիչ Այտազամայի հայրը (Dumont apud O'Callaghan 1948: 62, N.68; Laroche, 1966: 168 N.1198). = հնդկ. suta-tara «կառավարների հովանավոր».
- Šuwatiti – Ալալախիցի մարդ (Dumont apud O'Callaghan, 1948: 62 N.71) = svathiti «լավ ընկերներ ունեցող».
- Dašarti – Ամուրրուի բնակիչ (Mironov, 1933: 187[կոչվում է «միտաննեցի»]; Dumont apud O'Callaghan, 1948: 60f. N.54) = վեդ. dasa-arti «բարբարոսների ցավ/թշնամի».
- Dewatti – Լաբանայի իշխան (Mironov, 1933: 180f.; Dumont apud O'Callaghan,

- 1948: 61 N.55) = հնդկ. devatta «աստվածատուր».
- Wambadura – Արիմայի իշխանը (Dumont apud O’Callaghan, 1948: 62, N.77; Laroche, 1966: 204 N.1487). = հնդկ. vama-pandura «գեղեցիկ և դալուկ».
- Zirdamyašta – Ուպեի իշխանին ենթակա անձ (Mironov, 1933: 183; Dumont apud O’Callaghan, 1948: 62 N.72) = հնդկ. zrda-m yazda «նա ով սրտի երկրպագություն է կատարում».
- Zitriyara – Իշխան Սիրիայում (Mironov, 1933: 183f.; Dumont apud O’Callaghan, 1948: 62 N.73) = հնդկ. citrya-rai «փայլուն ունեցվածքի տեր».

Պաղեստին

- Purdaya – Տասնախի կառավարիչ (Dumont apud O’Callaghan, 1948: 61 N.62) = հնդկ. Puramdara «ամրոցներ փշրող» կամ puram-jaya «ամրոցներ նվաճող».
- Rušmanya – Շարունայի կառավարիչ (Mironov, 1933: 177; Dumont apud O’Callaghan, 1948: 61 N.63) = հնդկ. rucimanya «լույսը պատվող/հիշող».
- Šubanda – Իշխան Պաղեստինում (Mironov, 1933: 177f.; Dumont apud O’Callaghan, 1948: 61 N.64) = հնդկ. su-bandhu «լավ ազգականներ ունեցող».
- Šutatna – Ակկոյի կառավարիչ (Mironov, 1933: 179; Dumont apud O’Callaghan 1948: 62, N.69). = հնդկ. suta-tana «ուն համար ժառանգ է ծնվել».
- Šuwardata – Շեխենի կառավարիչ, նաև Չեբրոնի իշխան (Mironov, 1933: 179f.; Dumont apud O’Callaghan 1948: 62, N.70). = հնդկ. suwardata «արևից տրված».
- Widya – Աշկելոնի կառավարիչ (Mironov, 1933: 182; Dumont apud O’Callaghan, 1948: 62 N.78) = հնդկ. vidya «ուժեղ».
- Zurašar – Կառավարիչ Պաղեստինում (Mironov, 1933: 184; Dumont apud O’Callaghan, 1948: 63 N.79) = հնդկ. su-rastra «լավ կալվածք ունեցող».
- Zurata – Ակկոյի կառավարիչ (Mironov, 1933: 184; Dumont apud O’Callaghan, 1948: 62 N.80) = հնդկ. su-ratha «լավ մարտակառք ունեցող».

Պաղեստինի տեղանուններ

- Akšapa – Imdaruta-յի քաղաքը; հմմտ. հնդկ. akšapa «աննվաճ, չափերվող» (Mironov, 1933: 185).
- Šunama – Ժաման. Sulam՝ Մեգիդդոյից արևելք = հնդկ. sunama «լավ անուն կրող, փառահեղ» (Mironov, 1933: 185).

Արիական (նաև խուրրիական) անունների ցանկը կարելի է մեծացնել ի հաշիվ մի շարք անունների, որոնց ստուգաբանությունը դեռևս վիճելի է:

Վ.Օլբրայթի հաշվարկներով, էլ-Ամարնայից և Պաղեստինի Տասնախ բնակավայրից հայտնաբերված նամակները վկայում են Պաղես-

տինի բնակչության իշխող վերնախավի բազմաթնիկ կազմի օգտին: Հատկանշական է, որ արիական և խուրրիական անուններն իրենց քանակով քիչ են զիջում այս տարածաշրջանի բնիկ քանաանյան (արևմտասեմական) անուններին: Այսպես՝

Էլ-Ամարնա – 20 արիական (որոշ մասը՝ կասկածելի), 3 խուրրիական, 32 սեմական:

Տաանախ – 5 արիական (որոշ մասը՝ կասկածելի), 4 խուրրիական, 14 սեմական:

Նույն հեղինակը նշում է, և դա շատ կարևոր է ներկա ուսումնասիրության տեսանկյունից, որ արիական անուններ կրողները, գրեթե առանց բացառության, տարբեր կարգավիճակ ունեցող տեղական ազնվականության ներկայացուցիչներ են, իսկ խուրրիական անուններ կրողները, սովորաբար, ավելի ցածր կարգավիճակ ունեն:

Այսպես, որպես Դամասկոսի իշխան հիշատակվում է Biryawaza–ն (Knudtson, 1915: N.197) (այս անվան երկրորդ բաղադրիչը՝ –waza–ն հմնտ. Միտաննիի արքա Šattiwaza–յի խեթական արքա Սուպպիլուլիումաս I–ի ժամանակակցի անվան երկրորդ բաղադրիչի հետ), մեկ այլ տեքստում առկա է Դամասկոսի իշխան Ariwana–ն: Հեբրոնի իշխանը՝ Šuwardata (Knudtson, 1915: NN. 280,287,289,290) և այլն: Վերոհիշյալ տեքստերում հիշատակվում են մեծաքանակ արիացիներ՝ ազնվականության այլ ներկայացուցիչներ, որոնց կարգավիճակը բնորոշվում է որպես mariannu, մի տերմին, որը լավ վկայված է Միտաննիում (տես վերը՝ «Արիացիները Առաջավոր Ասիայում» ենթաբաժինը): Սրանք մարտակառք վարող պրոֆեսիոնալ զինվորներ էին: Արիական են նաև Տաանախի և Մեզիդդոյի կառավարիչների անունները:

Արիացիները անհամեմատ ավելի մեծաքանակ էին Սիրիայի հյուսիսում, կենտրոնում և արևելքում:

Ինչ վերաբերում է արիացիների և խուրրիների ակտիվ ներկայությամբ Պաղեստինում, ապա դրա պատճառները միանշանակ չեն: Նրանք կարող էին ներթափանցել այսքան հարավ Միտաննիի կազմավորման շրջանում (մ.թ.ա. XVII–XVI դդ.), երբ նկատվում էր խուրրիների և նրանց հետ հիշատակվող հնդիրանցիների տարածումը դեպի Առաջավոր Ասիայի շատ տարածաշրջաններ (տես վերը՝ «Խուրրիները Միջագետքում, Սիրիայում և հարակից շրջաններում մ.թ.ա. III հազ. վերջերին – II հազ. սկզբներին» ենթաբաժինը):

Խուրրիների և արիացիների Քանաանում հաստատվելու մասին տեղեկությունները այսքանով չեն սահմանափակվում: Այսպես, Եգիպտոսի Նոր թագավորության XVIII դինաստիայի նվաճող փարավոնների տեքստերը կարևոր հիշատակություն են պահպանել խուրրիների և արիացիների

րի բռնի վերաբնակեցման մասին մ.թ.ա. XIVդ. սկզբներին: Այսպես, XVIII դինաստիայի փարավոն Ամենհոտեպ II-ի տեքստում հիշատակվում են 36,300 խուրրիներ և 550 mariyannu-ներ՝ որպես նրա միտաննական արշավանքի ընթացքում ձեռքբերված ռազմագերիներ (Mazar, 1946: 9):

Ինչպես ճիշտ նկատել է Վ.Օլբրայթը, Պաղեստինում պարզ երևում է արիական-խուրրիական սիմբիոզը, որը լավ վկայված է նույն ժամանակների Նուզհիում, Միտաննիում և Յուսիսային Սիրիայում: Ավելին, նրա կարծիքով, շատ դեպքերում խուրրիների անվան տակ աղբյուրները կարող էին հասկանալ նաև արիացիներին, քանի որ վերջիններս մշտապես ապրում էին խուրրիների հետ միասին (Albright, 1966: 14): Օրինակ, «Յոթնամատյանում» Շեխեմի և Ջիբեոնի հնդիրանցի իշխանները կոչվում են hor, այսինքն՝ «խուրրի»: Յնդիրանական անունների կողքին, անհամեմատ ավելի քիչ, հիշատակվում են նաև խուրրիական անուններ. օրինակ՝ 'Abdi-Hapa (Երուսաղեմի կառավարիչ), որի երկրորդ բաղադրիչը համեմատելի է խուրրիական Hebat աստվածուհու անվան հետ:

Այսպիսով, սույն գլխում ներկայացված նյութերի հետազոտությունը թույլ է տալիս կատարելու հետևյալ եզրակացությունները:

1) Մ.թ.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսին Չայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջանների (Չայկական Տավրոսի շրջանը) բնակչության մեջ կարևոր դեր ունեին խուրրիները, որոնք այստեղ ստեղծել էին մի շարք անկախ և կիսանկախ իշխանություններ: Մ.թ.ա. II հազ. սկզբներին, Ուրի III դինաստիայի անկման շրջանում և դրանից հետո խուրրիները սկսում են աստիճանաբար ծավալվել դեպի արևմուտք և այնուհետև՝ հարավ: Արդեն մ.թ.ա. XVIII-XVIIդդ. խուրրիների տեղաշարժային ալիքը ընդգրկում է Սիրիան և Քանաանը:

2) Սիրիայում և Քանաանում խուրրիների հետ միասին հաստատվում են հնդեվրոպացի արիացիները, որոնք ավելի վաղ շարժվել էին դեպի Յուսիսային Միջագետք, ենթադրաբար, Ուրմիա լճի շրջանից:

3) խուրրի-արիական տեղաշարժերի հետևանք կարելի է դիտել մ.թ.ա. XVIIդ. կեսերին Եգիպտոսի նվաճումը հիքսոսների կողմից: Հիքսոսյան զանգվածը հիմնականում կարող էր բաղկացած լինել սիրիա-պաղեստինյան տարածաշրջանի սեմական բնակչությունից, որոնց, հավանաբար, առաջնորդում էին խուրրիները և արիացիները:

4) Սիրիայում, Քանաանում և Փոքր Ասիայում խուրրիները և արիացիները ստեղծեցին մեծաքանակ իշխանություններ, որոնցում գերիշխող դերը պատկանում էր արիացիներին: Եգիպտական, խեթական և այլ գրավոր աղբյուրները այստեղ հիշատակում են մի քանի տասնյակ արիացի կառավարիչների

- Ավետիսյան Յ.Ս., 2002 – Հայկական լեոնաշխարհի պետական կազմավորումների քաղաքական պատմությունը մ.թ.ա. XVII–IXդդ., Եր.
- Դևեջյան Ա., 1982 – Եղջերվի պաշտամունքի հետքերը հին Հայաստանում, «ՊԲՀ» 1982/2, էջ.140–152.
- Խանզադյան Է.Վ., 1967 – Հայկական լեոնաշխարհի մշակույթը մ.թ.ա. III հազարամյակում, Եր.
- Խանզադյան Է.Վ., 1979 – Էլար–Դարանի, Եր.
- Փիլիպոսյան Ա.Ս., 2004 – Հայկական լեոնաշխարհը Մերձավոր Արևելքի պատմա–մշակութային փոխառնչությունների ոլորտում (մ.թ.ա. III–I հազարամյակներ), Եր.: ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և Ազգագրության ինստիտուտ (դոկտ. ատենախոսություն).
- Քոսյան Ս.Վ., 1997 – Իսուվան (Ծոփքը) մ.թ.ա. XIII–XII դդ., «ՊԲՀ» 1/2 (145–146), էջ.177–192.
- Քոսյան Ս.Վ., 1999 – Մ.թ.ա.XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեոնաշխարհը, Եր.
- Քոսյան Ս.Վ., 2004 – Հայկական լեոնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների), Եր.
- Аветисян Г.М., 1984 – Государство Митанни, Ереван.
- Арешян Г.Е. 1988 – Индоевропейский сюжет в мифологии населения Междуречья Куры и Аракса II тысячелетия до н.э., “ВДИ” 4 (187), сс.84–102.
- Арутюнян Н.В., 1964 – Земледелие и скотоводство Урарту, Ер.
- Гогадзе Э.М., 1972 – Периодизация и генезис курганной культуры Триалети, Тбилиси.
- Джапаридзе О., 1989 – На заре этнокультурной истории Кавказа, Тбилиси.
- Дьяконов, И.М., 1968 – Предыстория армянского народа, Ереван.
- Дьяконов, И.М., 1970 – Арийцы на Ближнем Востоке: конец мифа, “ВДИ”, 1970/4, с.41ссл.
- Дьяконов И.М., 1978 – Хуррито–урартский и восточно–кавказские языки. – В сб.: “Древний Восток” III, Ереван, сс.25–38.
- Дьяконов И.М., 1985 – Значение Эблы для истории и языкознания. – В сб.: “Древняя Эбла”, М., с.318–349.
- Кленгель Х., 1984 – Архивы Эблы и история Сирии: проблемы и перспективы. – В сб.: “Древняя Эбла”, М.: Прогресс, с.206–218.
- Куфтин Г.А., 1941 – Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси.
- Кушнарева К.Х., 1960 – Тазакендский могильник в Армении, “СА” 1, с.137–147.
- Лун ван М., 1985 – Конец периода ранней бронзы в Сирии. – В сб.: “Древняя Эбла”, Москва, с.52–60.
- Мартirosян А.А., 1964 – Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван.
- Меллаарт Дж., 1985 – Торговля и торговые пути между Северной Сирией и

- Анатолией (4000–2–1500гг.до н.э.). – В сб.: “Древняя Эбла”, Москва, с.20–33.
- Пиотровский Б.Б., 1949 – Археология Закавказья, Ленинград.
- Хачатрян Т.А., 1975 – Древняя культура Ширака III–I тыс.до н.э., Ереван.
- Хачикян М.Л., 1985 – Хурритский и урартский языки, Ереван.
- Черных Е.Н., 1988 – Циркумпонтийская провинция и древнейшие индоевропейцы. – В сб.: “Древний Восток. Этнокультурные связи” (ред. Г.М. Бонгард–Левин и В.Ж. Ардзинба), Москва, с.37–57.
- Aharoni Y., 1982 – The Archaeology of the Land of Israel, Philadelphia.
- Albright W.F., 1926 – The Jordan Valley in the Bronze Age, “AASOR” 6, p.13–74.
- Albright W.F., 1930–31 – Mitannian maryannu, “chariot-warrior”, and the Canaanite and Egyptian Equivalents, “AfO” 7, p.217–221
- Albright W.F., 1965 – Some Remarks on the archaeological chronology of Palestine. – In: “Chronologies in Old World Archaeology”, Chicago, p.52–57.
- Albright W.F., 1966 – The Amarna Letters From Palestine. – In: “CAH”, Cambridge, vol.II, ch.XX, p.1–23.
- Amiran R., 1952 – Connections Between Anatolia and Palestine in the Early Bronze Age. “IEJ” 2, p.89–103.
- Amiran R., 1965 – Yanik Tepe, Shengavit, and the Khirbet Kerak Ware, “AnSt” 15, p.165–167.
- Amiran R., 1968 – Chronological Problems of the Early Bronze Age I–II: The City of Arad. Early Bronze III: The Khirbet Kerak ware, “AJA” 72/4, p.316–318.
- Archi A., 1992 – Substrate: Some Remarks on the Formation of the West Hurrian Pantheon. – In: “Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp” (eds. H.Otten et al.), Ankara, p.7–14.
- Astour M., 1967 – Hellenosemitica. An Ethnic and Cultural Study in West Semitic Impact in Mycenaean Greece, Leiden.
- Badalyan R., Edens C., Kohl P.and Tonikyan A.V., 1992 – Archaeological Investigations at Horom in the Shirak Plain of Northwestern Armenia. 1990, “Iran” 30, p.31–48.
- Beckerath von J., 1964 – Untersuchungen zur politischen Geschichte der zweiten Zwischenzeit in Ägypten, Glückstadt.
- Biemson J.J., 1978 – Redating the Exodus and the Conquest, Sheffield: Journal of the Society of Old Testament Studies Supplementary Series.
- Bietak M., 1968 – Vorläufiger Bericht über die erste und zweite Kampagne der österreichischen Ausgrabungen auf Tell Ed–Dab’a im Ostdelta Ägyptens (1966, 1967), “MDAIK” 23, S.79–114.
- Bietak M., 1975 – Tell el–Dab’a. Der Fundort im Rahmen einer archäologisch–geographischen Untersuchung über das ägyptische Ostdelta. Vienna.
- Bietak M., 1984 – Eine Palastanlage aus der Zeit des späten Mittleren Reiches und andere Forschungsergebnisse aus dem östlichen Nildelta (Tell el–Dab’a 1979–1984), “Anzeiger der Philosophisch–historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften” 121, S.312–349.

- Bietak M., 1987** – Canaanites in the Eastern Nile Delta. – In: "Egypt, Israel, Sinai: Archaeological and Historical Relationships in the Biblical period" (ed. A.F.Rainey), Tel Aviv, p.41–56.
- Bietak M., 1997** – Avaris, Capital of the Hyksos Kingdom: New Results of Excavations. – In: "The Hyksos: New Historical and Archaeological Perspectives" (ed. E.D.Oren), Philadelphia, p.87–139.
- Braidwood R.J. and Braidwood L., 1960** – Excavations in the Plain of Antioch I, Chicago (= OIP LXI).
- Breasted J.H., 1964** – The Development of Religion and Thought in Ancient Egypt, New York.
- Bright, J., 1972** – A History of Israel (Second Edition), Philadelphia.
- Broshi M. and Gophna R., 1986** – Middle Bronze Age II Palestine: its Settlements and Population, "BASOR" 261, p.73–90.
- Burney Ch., 1978** – From Village to Empire: An Introduction to Near Eastern Archaeology, Oxford.
- Burney Ch., 1980** – Aspects of Excavations in the Altinova, Elazig, "AnSt" 30, p.157–167.
- Burney Ch., 1989** – The Khirbet Kerak Question and the Early Trans-Caucasian background. In: "L'urbanization de la Palestine à l'âge du Bronze Ancien" (ed. P. de Miroschedji) (= British Archaeological Reports. International Series 527), Oxford, p.331–339.
- Burney Ch., 1993** – Arslantepe as a Gateway to the Highlands: a Note on Periods VIA–VID. Pp.311–317 – In: "Between the Rivers and Mountains" (eds. M.Frangipane et al.), Roma.
- Burney Ch. And Lang D.M., 1971** – The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus, London.
- Callaway J.A., 1978** – New Perspectives on Early Bronze III in Canaan. – In: "Archaeology in the Levant: Essays for K.Kenyon (eds. R.Moorey and P.Parr)", Warminster, p.46–58.
- Campbell E.F., 1960** – The Amarna Letters and the Amarna Period, "BibAr" 23, p.2–22.
- Chernykh E.N., 1992** – Ancient Metallurgy in the USSR: the Early Metal Age, Cambridge.
- Childe G., 1973** – The Dawn of European Civilization, Frogmore.
- Crossland R.A., 1971** – Immigrants from the North. – In: "CAH" vol.1, Part 2, p.824–876.
- Engberg R.M., 1939** – The Hyksos Reconsidered, Chicago (= SAOC 18).
- Dever W.G. et al., 1997** – Gezer I: Preliminary Report of the 1964–66 Seasons, Jerusalem.
- Diakonoff I.M., 1971** – Hurrisch und Urartäisch, München.
- Diakonoff I.M., 1982** – Die Arier im Vorderen Orient: Ende eines Mythos, "Or." 41, S.91–120.
- Diakonoff I.M., 1984** – The Prehistory of the Armenian People, Delmar/New York.
- Diakonoff I.M., 1990** – Language Contacts in the Caucasus and the Near East. – In: "When Worlds Collide: Indo-Europeans and Pre-Indo-Europeans" (eds. T.L.Markey and J.A.C.Greppin), Ann Arbor, p.53–65.

- Dittmann K.H., 1934** – Die Herkunft des altägyptischen Streitwagens in Florenz, "Germania" 18, S.249–252.
- Drews R., 1988** – The Coming of the Greeks: Indo-European Conquest in the Aegean and the Near East, Princeton.
- Dumont P.E., 1947** – Indo-Iranian Names from Mitanni, Nuzi and Assyrian Documents, "JAOS" 67, p.251–253.
- Easton D., 1976** – Towards a Chronology for the Anatolian Early Bronze Age, "AnSt" 26, p.145–173.
- Fales F.M. and Postgate J.N., 1995** – Imperial and Administrative Records, P.II, Provincial and Military Administration, Helsinki (= State Archives of Assyria, vol.XI).
- Feiler W., 1939** – Hurritische namen im Alten Testament, "ZA" XLV, S.216–229.
- Fitzgerald G.M., 1935** – Beth-Shan: Earliest Pottery, "Museum Pottery" 24, p.5–22.
- Forrer E., 1928** – Subartu. – In: "RIA" 1, S.259.
- Friedrich J., 1928** – Arier in Syrien und Mesopotamien. – In: "RIA" 1, S.144–148.
- Friedrich L., 1969** – Churritisch. – In: "Altkleinasiatische Sprachen. I A.(HdO I.Abt., Bd.1 und 2. Abschnitt, Lief.2), S.1–30.
- Gamkrelidze T.V. and Ivanov V.V., 1985** – The Ancient Near East and the Indo-European Question: Temporal and Territorial Characteristics of Proto-Indo-European based on Linguistic and Historico-Cultural Data, "JIES" 13, p.3–48.
- Gardiner A.H., 1964** – Egypt of the Pharaohs, New York.
- Gelb I., 1944** – Hurrians and Subarians, Chicago.
- Gelb I., Purves P.M. and MacRae A.A., 1943** – Nuzi Personal Names, Chicago.
- Gimbutas M., 1970** – Proto-Indo-European Culture: the Kurgan Culture during the Fifth, Fourth and Thirth Millennia B.C. – In: "Indo-European and Indo-Europeans" (eds. G.Cardona, H.M.Hoeinigsward and A.Senn), Philadelphia, p.155–197.
- Gimbutas M., 1973** – The Beginning of the Bronze Age in Europa and the Indo-Europeans: 3500–2500, "JIES" 1, p.163–214.
- Gimbutas M., 1974** – The Destruction of Aegean and East Mediterranean Urban Civilization around 2300B.C. – In: "Bronze Age Migrations in the Aegean" (eds. R.A.Crossland and A.Birchall), Park Ridge/Sheffield, p.129–139.
- Gordon C.H., 1947** – The New Amarna Tablets, "Or." 16, p.1–17.
- Götze A., 1928** – Das Hethiter Reich, Leipzig (AO 27.2).
- Goetze A., 1940** – Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography, New Haven.
- Götze A., 1957** – Kleinasien, München.
- Grayson A.K., Sollberger E., 1976** – L'insurrection generale contre Naram-Suen, "RA" 70, p.103–128.
- Greppin J.A.C., 1991** – Some Effects of the Hurro-Urartian People and their Languages upon the Earliest Armenians, "JAOS" 111/4, p.720–730.
- Gurney O.R., 1966** – Anatolia, c.1600–1380B.C. – In: "CAH" vol.II, ch.XV/a, p.3–30.
- Hancar F., 1956** – Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit, Vienna (Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistic 11).

- Helck W., 1962** – Die Beziehungen Ägyptens zur Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v.Chr. (Ägyptologische Abhandlungen 5), Wiesbaden.
- Helck W., 1968** – Geschichte des Alten Ägypten, Leiden und Köln.
- Helck W., 1971** – Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v.Chr., II Aufl., Wiesbaden.
- Hennessy J.B., 1967** – The Foreign Relations of Palestine During the Early Bronze Age, London.
- Henning W.B., 1978** – The First Indo-Europeans in history. – In: "Society and History – Essays in Honour of Karl August Wittfogel" (ed. A.L.Ulmen), The Hague, p.216–229.
- Hermes G., 1935** – Die gezahmte Pferd im neolithischen und frühbronzezeitlichen Europa?, "Anthropos" 30, S.803–823.
- Hermes G., 1936** – Das gezahmte Pferd im alten Orient, "Anthropos" 31, S.364–394.
- Hermes G., 1937** – Der Zug des gezahmten Pferdes durch Europa, "Anthropos" 32, S.105–146.
- Hrouda B., 1971** – Vorderasien I. Mesopotamien, Babylonien, Iran und Anatolien (Handbuch der Archäologie, Hrsg. V.Hausmann), München.
- Imparati F. – Saporetti Cl., 1965** – L'autobiografia di Hattusili I, „SCO“ 14, p.40–85.
- Josephus Flavius, 1983** – Antiquity of the Jews – Flavius against Apion. – In: "Josephus Complete Works", Grand Rapids/Mich., p.607–636.
- Justins C.F., 1992** – The Impact of non-Indo-European languages on Anatolia. – In: "Reconstructing Languages and Cultures – Trends in Linguistics: Studies and Monographs 58 (eds. E.C.Polome and W.Winter), Berlin and New York, p.443–467.
- Kammenhuber A., 1961** – Hippologia Hethitica, Wiesbaden.
- Kammenhuber A., 1968** – Die Arier im Vorderen Orient, Heidelberg.
- Kammenhuber A., 1970** – Keilschrifttexte aus Boğazköy (KBo XVI), "Or." 39, fasc.4, S.547–567.
- Kammenhuber A., 1977** – Die Arier im Vorderen Orient und die historischen Wohnsitze der Hurriter, "Or." 46, 1977, S.129–144.
- Kaplan H.R., 1981** – Anatolian Elements in the EB III Culture of Palestine, "ZDPV" 97, p.18–35.
- Kassis H.E., 1965** – Gath and the Structure of the "Philistine" Society, "JBL" 84, p.259–271.
- Kelly-Buccellati M., 1973** – Statistical Description of Significant Groups of Pottery. – In: "The Excavations at Korucutepe, Turkey 1968–70: Preliminary Report", "JNES" 32, p.44–54.
- Kelly-Buccellati M., 1979** – The Outer Fertile Crescent Culture: North Eastern Connections of Syria and Palestine in the Third Millennium B.C., "UF" 11, p.413–430.
- Kelly-Buccellati M., 2004** – Andirons at Urkesh: New Evidence for the Hurrian Identity of the Early Trans-Caucasian Culture. – In: "A View From the Highlands" (ed. A.Sagona), Herent, p.67–83.
- Kempinski A., 1974** – Tell el-'Ajjul – Beth Aglaim or Sharuhēn?, "IEJ" 24, p.145–152.
- Kempinski A., 1983** – Syrien und Palästina (Kanaan) in der letzten Phase der

- Mittelbronze IIB-Zeit (1650–1570 v.Chr.) (Ägypten und Altes Testament 4), Wiesbaden.
- Kenyon K., 1960 – Excavations at Jericho, I. The Tombs Excavated in 1952–1954, London.
- Kenyon K., 1979 – Archaeology in the Holy Land, London.
- Kiengel H., 1968 – Die Hethiter und Isuwa, „OA“ 7, S.63–76.
- Knudtson J.A., 1915 – Die El-Amarna-Tafeln, Leipzig.
- Krauss R., 1985 – Sothis- und Monddaten. Studien zur astronomischen und technischen Chronologie Altägyptens, Hildesheim.
- Kronasser H., 1963 – Etymologie der hethitischen Sprache. I, Lief.2, Wiesbaden.
- Kupper J.-P., 1978 – Les Hourrites a Mari, „RHA“ fasc. XXXVI, p.117–128.
- Kühne C., 1999 – Imperial Mittani: an Attempt at Historical Reconstruction. – In: „Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians“, vol.10, Winona Lake, p.203–221.
- Laroche E., 1966 – Les noms des Hittites, Paris.
- Laroche E., 1980 – Glossaire de la langue hourrite, Paris.
- Larsen T. M., 1975 – The Old Assyrian City-State and Its Colonies, Copenhagen.
- Littauer A. and Crouwel J.H., 1979 – Wheeled Vehicles and Ridden Animals in the Ancient Near East, Leiden.
- Mallory J.P., 1977 – The Chronology of the Early Kurgan Tradition (Part Two), „JIES“ 5/4, p.339–368.
- Mallory M., 1989 – The Search of the Indo-Europeans, Archaeology and Myth, London.
- Mayrhofer M., 1966 – Die Indo-Arier im Alten Vorderasien, Wiesbaden.
- Mayrhofer M., 1972 – Eine neue Ta'anach Tafel und ein Indo-arischer Name, „AÖAW“, S.119–121.
- Mayrhofer M., 1974 – Die Arier im Vorderen Orient – ein Mythos? („Österreichische Akad.d. Wiss. Phil.-Hist. Klasse“, Bd.294, Abh.1), Wien.
- Mazar B., 1946 – Canaan and Canaanites, „BASOR“ 102, p.47–62.
- Mellaart, J., 1958 – The End of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean. „AJA“ 62, p.9–33.
- Mellaart, J., 1966 – The Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia, Beirut.
- Mellaart J., 1975 – The Neolithic of the Near East, London.
- Mironov N.D., 1932–1933 – Aryan vestiges in the Near East of the second millenary B.C., „Acta Orientalia“ 11, p.140–217.
- Nagel W., 1966 – Der mesopotamische Streitwagen und seine Entwicklung im ostmediterranen Bereich, Berlin.
- Noth M., 1942 – Die syrisch-palästinische Bevölkerung des zweiten Jahrtausends v.Chr. im Licht neuer Quellen, „ZDPV“ 65, p.9–67.
- O'Callaghan R.T., 1948 – Aram Naharaim. A Contribution to the History of Upper Mesopotamia in the Second Millennium B.C., Roma.
- Oren E.D., 1997 – The Hyksos Enigma – Introductory Overview. – In: „The Hyksos: New Historical and Archaeological Perspectives“ (ed. E.D.Oren), Philadelphia, p.XIX–XXVI.

- Palmieri A., 1978** – Scavi ad Arslantepe (Malatya), "Quaderni de La Ricerca Scientifica" 100, p.311–373.
- Palmieri A., 1986** – Excavations at Arslantepe, "VII. Kazi Sonuçları Toplantısı", Ankara, p.29–36.
- Parrot M., Nougayrol J., 1948** – Un document de fondation hourrite, "RA" 42, p.1–20.
- Pettinato G., 1981** – The Archives of Ebla, New York.
- Potratz H.A., 1939** – Das Pferd in der Frühzeit, Rostock.
- Redford D.B., 1970** – The Hyksos Invasion in History and Tradition, "Or." 39, p.1–51.
- Redford D.B., 1997** – Textual Sources for the Hyksos Period. – In: "The Hyksos: New Historical and Archaeological Perspectives" (ed. E.D.Oren), Philadelphia, p.1–44.
- Renfrew C., 1988** – Archaeology and Language, New York.
- Rothman M.S. and Közbe G., 1997** – Mu^o in the Early Bronze Age, "AnSt" 47, p.105–126.
- Sagona A., 1984** – The Caucasian Region in the Early Bronze Age, Oxford.
- Sagona A., Pemberton E. and McPhee I., 1993** – Excavations at Büyüktepe Höyük, 1992, "AnSt" 43, p.69–83.
- Salvini M., 1998** – The Earliest Evidences of the Hurrians Before the Formation of the Reign of Mittanni. – In: "Urkesh and the Hurrians. Studies in Honor of Lloyd Cotsen" (eds. G.Buccellati and M.Kelly–Buccellati), Malibu, p.99–115.
- Sauer J.A., 1986** – Transjordan in the Bronze and Iron Ages: a Critique of Glueck's Synthesis, "BASOR" 263, p.1–26.
- Schaefer H., 1931** – Armenisches Holz in altägyptischen Vorderasien, "Sitzungsberichte der Preuss. Akad. Der Wiss.. Phil.–Hist. Klasse" 25, S.730–738.
- Sollberger E., Kupper J.R., 1971** – Inscriptions royales sumeriennes et akkadiennes, Paris.
- Speiser E., 1930** – Mesopotamian Origins, The Basic Population of the Near East, Philadelphia.
- Speiser E., 1933** – Ethnic Movements in the Near East in the Second Millennium B.C. the Hurrians and their Connections with the Habiru and the Hyksos, "AASOR" 13, p.13–54.
- Speiser E., 1941** – Introduction to Hurrian, New Haven.
- Starke F., 1995** – Ausbildung und Training von Streitwagenpferden: Eine hippologisch orientierte Interpretation des Kikkuli-Textes, Wiesbaden.
- Steiner G., 1992** – Hurrian and Urartian as Caucasian Languages, "AAL" 13, p.1–50.
- Steinkeller P., 1998** – The Historical Background of Urkesh and the Hurrian Beginnings in Northern Mesopotamia – In: "A View From the Highlands" (ed. A.Sagona), Herent, p.75–98.
- Todd I.A., 1973** – Anatolia and the Khibet–Kerak Problem. – In: "Orient and Occident – Essays Presented to Cyrus H.Gordon" (ed. H.A.Hoffner), Keveläer/Neukirchen–Vluyn (= AOAT 22), p.181–206.
- Unger E., 1938** – Altindogermanisches Kulturgut in Nordmesopotamien, Leipzig.
- Ungnad A., 1936** – Subartu, Beiträge zur Kulturgeschichte und Völkerkunde Vorderasiens, Berlin und Leipzig.

- Van Seters J., 1966** – The Hyksos – A New Investigation, New Haven.
- Von Bissing Fr.W.Freiherr, 1936–37** – Das Angebliche Weltreich der Hyksos, "AfO" 12, S.325–335.
- Ward W.A., 1975** – Some Personal Names of the Hyksos Period Rulers on the Epigraphy of Their Scarabs, "UF" 8, p.353–369.
- Wilhelm G., 1989** – The Hurrians, Warminster.
- Wilhelm G., 1995** – The Kingdom of Mitanni in Second-Millennium Upper Mesopotamia. – In: "Civilizations of the Ancient Near East" (ed.J.Sasson et al.), vol.II, New York, p.1243–1254.
- Winckler H., 1910** – Die Arier in den Urkunden von Boghaz-köi, "Orientalistische Literaturzeitung" 13, S.289–301.
- Winn Sh.M.M., 1981** – Burial Evidence and the Kurgan Culture in Eastern Anatolia c.3000B.C.: an Interpretation, "JIES" 9, N.1/2, p.113–118.
- Yakar J., 1981** – The Indo-Europeans and their Impact on Anatolian Cultural Development, „JIES" 9, 1981, Nos.1/2, pp.94–112.
- Yakar J., 1990** – The Chronology of the Transcaucasian–east Anatolian Early Bronze Age, "Eretz-Israel" 21, p.94–100.
- Zertal A., 1996** – Archaeological Evidence of the Contacts between Canaan and Anatolia in the Middle Bronze Age II Period, "Michmanim" 9, p.73–82.
- Zimmer S., 1990** – The Investigation of Proto-Indo-European history: methods, problems, limitations. In: "When Worlds Collide: Indo-Europeans and Pre-Indo-Europeans" (eds. T.L.Markey and J.A.C.Greppin), Ann Arbor, p.311–344.

- ՊԲՀ – Պատմաբանասիրական հանդես (Երևան).
 СА – Советская археология (Москва).
 AAL – Annual of Armenian Linguistics (New York).
 AASOR – Annual of the American School of Oriental Research (New Haven).
 AfO – Archiv für Orientforschung (Graz).
 AJA – American Journal of Archaeology (Princeton – Concord).
 AnSt – Anatolian Studies (London).
 AOAT – Alter Orient und Altes Testament. Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des Alten Orients (Hrsg. von Kurt Bergerhof – Manfred Dietrich – Oswald Loretz)(Neukirchen).
 AÖAW – Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse (Wien).
 BASOR – Bulletin of the American Schools of Oriental Research (New Haven).
 BibAr – The Biblical Archaeologist. American Schools of Oriental Research (New Haven).
 CAH – The Cambridge Ancient History (Cambridge – London).
 IEJ – Israel Exploration Journal (Jerusalem).
 JAOS – Journal of the American Oriental Society (Boston/Mass.).
 JIES – Journal of Indo-European Studies (Hattiesburg).
 JNES – Journal of Near Eastern Studies (Chicago).
 OA – Oriens Antiquus (Roma).
 OIP – Oriental Institute Publications (Chicago).
 Or. – Orientalia (Roma).
 PEQ – Palestine Exploration Quarterly (London).
 RA – Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale (Paris).
 RGTC – Répertoire Géographique des Textes Cuneiformes (Wiesbaden).
 RIA – Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatische Archäologie (Berlin – New York).
 SAOC – Studies in Ancient Oriental Civilization (Chicago).
 SCO – Studi Classici e Orientali (Pisa).
 UF – Ugarit-Forschungen Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien – Palästinas (Neukirchen-Vluyn).
 ZA – Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie (Berlin).
 ZATW – Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft (Berlin).
 ZDPV – Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins (Stuttgart).

9(47925)

2h-42

h2

